

Bezwaarlijk verblijf

J. van Oudshoorn

Editie W.A.M. de Moor

bron

J. van Oudshoorn, *Bezwaarlijk verblijf* (ed. W.A.M. de Moor). Polak en Van Genneep, Amsterdam
1969 (tweede, uitgebreide druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/ouds001bezw01_01/colofon.php

© 2018 dbnl / erven J. van Oudshoorn / erven W.A.M. de Moor

Woord vooraf bij de tweede druk

Deze herdruk van *Bezwaarlijk verblijf* verschilt aanmerkelijk van de eerste uitgave. De reden daarvan is dat mede ten gevolge van de verschijning van dit boekje in 1965 de belangstelling voor Van Oudshoorn dermate is toegenomen dat het pas nu verantwoord lijkt deze uitgave in haar oorspronkelijke opzet te verwezenlijken.

Allereerst kon zo de voorstudie van *Bezwaarlijk verblijf, Laatste reis*, worden opgenomen. De tekst van *Bezwaarlijk verblijf* is geheel herzien en wordt hier afgedrukt naar de weergave in de *Verzamelde Werken*, deel 1, blz. 441-487. De *Verantwoording* van de tekst is aangepast aan de uitbreiding die deze heeft ondergaan.

Vervolgens vindt men hier een *bibliografie* van en over Van Oudshoorns werk. Deze streeft voor wat het oeuvre van de schrijver aangaat, wél, voor zover het de publikaties óver van Oudshoorn betreft, niét naar volledigheid. Het spreekt vanzelf dat de samensteller blij is met elke correctie of aanvulling.

Omdat een uitvoerige studie over Van Oudshoorns werk en leven binnen afzienbare tijd het licht zal zien, heb ik, mij wel ervan bewust dat daarmee een aantal strijdvrage onbeantwoord blijven, in de *Levensschets* slechts weinig gewijzigd, terwijl *Feijlbriefs doelloos verblijf in Antwerpen*, op enkele aantekeningen na, onaangeroerd is gelaten.

Voor hun medewerking en het geven van de vereiste toestemming dank ik Karl A. Mayer te Rotterdam, Th. Sorel te 's-Gravenhage, mevrouw M.E.G. Feijlbrief-Teichner te Loosduinen, R. Nieuwenhuys, wijlen G.H.

's-Gravesande, dr. H. van den Ende, rector van het Thorbeckelyceum te 's-Gravenhage, mej. dr. L. Ruys, oud-archivaris van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage, jhr. W.F. Clifford Kocq van Breugel te Doorn, het Letterkundig Museum, en speciaal voor deze herdruk mevrouw Marthe van Willigen te Parijs en Gerben Colmjon.

Waar, tenslotte, geen bronnen zijn vermeld, werd geput uit het Van Oudshoorn Archief te Deventer.

Deventer, 1 februari 1969

W.d.M.

Bezwaarlijk verblijf

I

Het hotel lag wat van de eigenlijke binnenstad af. Aan een pleintje, door schriel geboomte omzoomd. Het was avond, tegen tien. In deze stillere wijk bleef de straatverlichting reeds tot het weifelend schijnsel van enkele schaarsche lantaarns beperkt.

Een portier kwam naar de auto voor de bagage. Traag dwarrelden groote vlokken natte sneeuw rondom...

Sneeuwvlokken als daarginds nog. Pas met het afrijden van de auto, die hem, na de lange reis, van het vreemde station hierheen gevoerd had, begon de scheiding wezenlijk te worden.

De hal van het hotel, met vaste wandspiegels, waarvan de geslepen randen regenboogachtig flonkerden, met gladde rieten meubelen en, in de hoeken, groen van potpalmen, was opvallend helder verlicht. Behalve een jonge man, onverstoorbaar bezig voor een der spiegels zijn fel-roode das te verschikken, bevond er zich echter niemand.

Volgens den portier, op weg naar de lift, hing hoteldrukke, hier in het haven-kwartier, van de aankomst of het vertrek der groote oceaanstoomers af. Voor minstens een week zoo goed als niets te doen. Daarom ook was de gérant er thans niet meer. En liep hij zelf reeds zonder boord rond.

Ontstemming... Hoe Jules hem juist hier had kunnen onderbrengen...

Voor zoover door het traliewerk der liftkooi in het voorbijgaan ervan te zien viel, waren de étages inderdaad onbewoond. Slechts hier en daar brandde een noodlamp. De voor hem bestelde kamer lag drie hoog en bleek slechts een primitieve slaapgelegenheid te zijn. Alleen reeds door het bed, de vaste waschtafel en een staande kleerkast, was zij zóó vol, dat voor de hutkoffer nauwelijks tusschen bed en venster plaats bleef.

Of er gewekt moest worden, en hoe laat dan? Tegen half acht, maar vooral flink kloppen. Of de Koningskade hier ver vandaan was? Geen vijf minuten...

De portier ging naar de lift terug.

Met hoed op en jas aan bleef hij naast het bed staan. Een rijzige gestalte, waaraan de zonder overdrijving keurig verzorgde dracht een cachet van vlotte voornaamheid gaf. De door witte slobkousen ten halve bedekte schoenvoeten werkten wat plomp; de tengere bleeke handen waren fletsblauw dooraderd. Het gladgeschoren gelaat, als van blanketsel donzig, met slechts aan de bovenwangen een scherp afgeteekend blosje, had iets onmannelijks. Al was de heldere oogopslag laatlunkend en kil.

Hij kon vijftig, evengoed veertig zijn. Het nog volle blonde haar golfde tot een weerspannige lok aan het voorhoofd. Zoodat anderen weer hem soms voor een kunstenaar of ballet-meester hielden...

Het meest afdoende leek hier terstond een behoorlijker kamer te betrekken en morgen een ander hotel te zoeken. Tegenover Jules echter ging dit lastig. Want wanneer hij zelf in die laatste brief zijn financieele moeilijkheden nog bovendien niet overdreven en op uiterste zuinigheid aan-

gedrongen had, dan zou ook de ander hem stellig niet zoo sjofel hebben ondergebracht.

En nauwelijks vijf minuten van de bank af te mogen wonen, was toch weer een groot gemak. Al had dan Jules moeten weten, dat een doorgangshotel soms dagen lang zoo goed als uitgestorven bleef.

Hij verliet het kamertje. Er schuin tegenover bevond zich een toilet. Verder zoeken overbodig. Deze verdieping bleek een voor hotel-bedrijf verbouwde zolder. Het portaal naar de lift was met gebloemde beschotten afgezet. Van een langere halfdonkere gang opzij, waarin hij zich thans begeven had, stond halverwege een der deuren open. Een overloop met balustrade daar scheen, naar een ijzige tocht te oordeelen, op de achtertrap van het hotel uit te komen.

Genoeg gezien. Steeds weer dezelfde wisselwerking. Door zijn gedrukte stemming van daarginds had hij een werkelijkheid, die hem nog te wachten stond, reeds beïnvloed, waarvan zijn stemming hier thans, op haar beurt weer, den bedrukkenden invloed onderging.

Nergens eenig teeken van leven. Ook van beneden niets... Eigenaardig, hoe deze stilte reeds meer van ergens binnen hem uitging, dan enkel door afsterven van buitengeluiden veroorzaakt te worden.

In het kamertje terug, om het licht uit te schakelen, opende hij er eerst nog de tusschen deur en waschtafel opgestelde kast. Als te verwachten was zij leeg. Afgezien van enkele kale kleederhaken en, op den bodem, wat oude couranten. Thans uit te pakken leek voorbarig. De handtasch trouwens bevatte het hoognoodige voor zoo'n eerste nacht.

Hoe het hier met de bedden was? Het hoge ijzeren ledekant, waarvan de harde matras zoo strak gewelfd stond, dat de dunne wollen deken niet behoorlijk ingestopt kon worden, had slechts een enkel hoofdkussen. Plat en slap. Dat werd wakker liggen. Misschien met de tasch er half onder... Zoo zou het wel gaan, al waren de lakens nog kil. De centrale verwarming scheen het drie hoog niet meer te doen. De radiator onder de vensterbank was nauwelijks warmer dan zijn toch al klamme hand. Door de lantaarnschijnsels van het pleintje beneden wemelde thans een sneeuwjacht. Besluiteloos liet hij op het dwarrelend vlokkenspel zijn gemijmer mee heen en weer deinen...

Wanneer Jules hier gewoond had, misschien dat dan het slot van dezen eersten avond een wat gezelliger verloop genomen zou hebben. Eigenaardig, dat de vrouw van Jules het mondainere verblijf in de residentie ook bij diens overplaatsing naar de havenstad, niet had willen opgeven. Nu moest hij iederen dag bijna een uur sporens heen en weer. De ander was ter begroeting even in de residentie aan de trein geweest. Ook om hem bij het overstappen daar behulpzaam te zijn. Door tunnels naar een afgelegen perron.

Sedert de handelsschool, nu bijna dertig jaar geleden, hadden zij elkander niet meer gezien. Jules, wasbleek, met een zwart bolhoedje en donkere overjas, had nog dezelfde verbeterde trek en hoge stem. Hun samenzijn had geen tien minuten geduurd. Morgenochtend kwam de ander hem van het hotel afhalen.

Ook zonder het gezelschap van Jules moest hij zich zijn entree in de hem vreemde omgeving toch anders hebben

voorgesteld. De verwachting, er een nieuw leven te zullen kunnen beginnen, vond innerlijk reeds geen weerklank meer. Wat bleef, was het beklemmende besef, dat met het einde dezer reis voor hem, die nimmer geldzorgen gekend had, een bestaan vol materieele zorgen een aanvang nam. En wat, wanneer hij te kort schoot om Jules te vervangen, het hier tot geen vaste aanstelling kwam? Dan stond hij voor het niets...

Een bericht van enkele regels slechts, in het ochtendblad. Zoo afgedrukt echter, dat het terstond de aandacht trekken moest. Daarginds, dien morgen met zijn vrouw bij het ontbijt. De bank, waaraan ook hij het grootste deel van zijn effectenbezit had toevertrouwd. Betalingen gestaakt. Loketten gesloten...

Sprakeloos hadden zij elkander aangezien. Het kon niet waar zijn. Het was erger. Catastrophe.

Weer kreeg hij het gevoel, alsof zijn denken een leegstaand huis werd, waarvan deuren en ramen wijd openstonden, zoodat iedereen er naar believen in en uit kon. Chaos.

Ongedurig keerde hij zich van het venster af, schakelde het licht uit en verliet het kamertje. Bezig de haperende sleutel van buiten uit het slot te wringen, bemerkte hij, dat zijn innerlijk evenwicht zich herstelde.

In het half donkere portaal naar de lift-schacht toe, vond hij ook zijn zelfvertrouwen terug. Begreep niet meer, hoe hij zich, zoeven aan dat raam daar, in een hinderlaag had laten lokken. De mogelijkheid van een vlucht uit het leven, al was het dan slechts voor een oogenblik, op zijn persoonlijk geval durfde te betrekken. En dat alleen, omdat hij onverwacht wat krap bij kas was. Belachelijk...

Hij liet de lift voorkomen. De bijna twaalf uur sporen, met lezen, eten en drinken, nu en dan een hazenslaapje doorgebracht, hadden hem niet in het minst vermoeid. Om naar bed te gaan trouwens was het nog veel te vroeg. Hij kon beginnen met, in de buurt van het hotel, de stad voorzichtig wat te verkennen.

II

Tegen het einde der eerste week reeds, had zich zijn voorgevoel bewaarheid. Noch in deze werkring, hem door voorspraak toebedacht, noch in deze stad zou hij kunnen aarden. Beiden veel te druk naar zijn zin. Waarbij nog kwam, dat Jules zijn plaats ongaarne bleek af te staan.

Ondanks het bezwaarlijke buurtverkeer, scheen de ander zijn dagen liever in de havenstad te willen blijven doorbrengen, dan een bevordering naar de residentie te aanvaarden, waar hij toch zijn gezin had. Eigenaardig. Vooral daar Jules danig op de penning was...

Na zijn voorstel, dien eersten morgen op de bank aan Jules gedaan, om samen te dejeuneeren, had deze zich eerst telefonisch ergens afgemeld en was toen met hem naar de lunchroom van een warenhuis gegaan. Waar de eetlust het tegen de etenslucht moest afleggen.

Voor den inwendigen mensch scheen Jules al evenmin veel over te hebben. Dejeuneeren trouwens deed hij hier bij kennissen. Wie of waar bleef onvermeld.

Tot een samenzijn buiten de kantoor-omgeving was het zoo niet meer gekomen. Want ook een uitnodiging van den ander om, ter kennismaking met diens vrouw, den avond eens in de residentie door te brengen, liet op zich wachten.

Tegen het sluitingsuur, zenuwachtig om zijn trein naar huis en het diner daar nog te kunnen halen, nam Jules het werk zelf weer over. Tot morgen dan... Tot morgen...

Zoo was hij, vanaf zijn aankomst in de hem terstond ook innerlijk vreemde stad, er 's avonds alleen gebleven. Na

in het centrum gedineerd te hebben, had hij daar op de gebruikelijke manier verstrooiing gezocht. Het gebodene aan comédie, muziek of lichter amusement bewoog zich op geen ander niveau dan het van elders overbekende. Hij meende aan het vroolijke genre de voorkeur te mogen geven.

Nog met het vooruitzicht het op de bank tot een vaste aanstelling te zullen brengen, was het hem, als ter bevestiging daarvan, voornamelijk om het gezelschap van opgewekte mensen te doen. Mocht dit ook zonder nader contact blijven. Alvorens naar het hotel terug te keeren, had hij zich dan soms ergens nog een dronk op het succes van de reis gegund.

Want in die eerste week ging het 's avonds slechts erom den tijd de loef af te steken. Een heden met de ontredde door de catastrophe daarin te weeg gebracht, naar het verleden te verwijzen. En, door op de toekomst vooruit te loopen, zich aan de illusie te mogen overgeven, dat het leven toch weer een wending ten gunste genomen had.

Welk een opluchting! En waarom zich dan nog verwijten erover te maken, dat van het voor deze proeftijd als maximum uitgetrokken bedrag het grootste deel reeds opgemaakt was.

Eenmaal in de doodsche stilte der mansarde te bed, be kroop hem weer de twijfel. Of hij, na een bestaan jaren lang in ledigheid gesleten nog geschikt zou blijken voor een geregeld dienstverband niet zittend leven, als hem hier wachtte. Dan vond hij nergens in zijn binnenste eenig tegenwicht meer voor de kwellende onrust over het onzekere zijner toekomst.

De slapeloosheid, waaronder hij sinds de catastrofe daarginds reeds geleden had, was nog hardnekkiger geworden. De gewone middelen daartegen, volgens voorschrift genomen, hielpen hem niet. Van een grootere dosis, of na een, slechts moeilijk verkrijgbaar, sterker narcotiek werd hij onpasselijk.

Tot het betrekken van een betere kamer was het zoo niet gekomen. Om uren lang wakker erin te liggen was het hokje groot genoeg. En dan, zooals Jules op zijn aanvankelijke bedenkingen tegen het toch wel zeer schamele onderdak geantwoord had: Het gaat er tegenwoordig niet meer om, h $\grave{o}$ e iemand woont, maar w $\grave{a}$ ar. Het hotel heeft een prima reputatie. De voorgevel is thans in dit leven alles.

En g $\grave{e}$ ld dan? En geld natuurlijk.

Ook voor de rest was Jules gezonde opvattingen toegedaan. Toen het gesprek eens - naar aanleiding van een opzienbarend courantenbericht - onder het werk door terloops op zelfmoord kwam, beweerde hij, dat iemand, die de uitvoering van het onzalige besluit daartoe voor de malaise van het leven in petto meent te kunnen houden, niet weet, dat ook in de dagen van voorspoed zijn denken zich reeds in de richting van zelfmoord beweegt.

Door Jules werd deze uitlating ditmaal waarschijnlijk slechts ter wille van zijn prestige ten beste gegeven. Tegenover het personeel in de aangrenzende kamer. Dat de ander ook maar een vaag vermoeden zou kunnen hebben van wat er hier soms reeds, bij vlagen, in hem begon om te gaan, leek onmogelijk...

Pas toen het eenmaal vaststond, dat hij de hem toebedachte betrekking niet kon, niet mocht aanvaarden, verstreken de eenzame avonden te snel.

Want onverrichter zake daarginds terug te keeren, waar van zijn vroeger zoo bevoorrecht bestaan niets was overgebleven, wilde hij evenmin meer. Daar aftakelen; menschen, die zoo kort geleden nog tegen je opzagen, om een baantje, een handgift ten slotte misschien, naloopen... Niet aan te denken!

Om het ook over deze laatste, zoo veel verder strekkende beslissing met zich zelf eens te kunnen worden echter, had hij behoefte aan kalm overleg. Dus zonder dat zijn denken te zeer door uiterlijkheden afgeleid werd.

En daartoe, om zich - als het ware in een geestelijk bolwerk - tegen het steeds dichter opdringen van telkens weer dezelfde eigenzinnige gedachtengang te kunnen beveiligen, was een rustiger omgeving noodig dan die der overvolle eetgelegenheden in het centrum.

Bij wijze van overgang, was hij begonnen met de avondmaaltijden in het hotel te gebruiken. Zooals dit ook door enkele, daar niet logeerenden, geregeld werd gedaan. Het diner werd in de groote eetzaal, waarvan gedurende de stille tijd de meeste tafels ongedekt bleven, door een kellner in frak van het blad opgediend. Na in de leege conversatiekamer opzij van de hal zijn dagelijksche berichtgeving voor daarginds te hebben afgedaan, verscheen hij er doorgaans als een der eersten. Het menu was rijkelijk, de wijn uitmuntend. De prijs zou wel, te oordeelen naar die voor het slaaphokje met ontbijt in rekening gebracht, gepeperd zijn. Meer dan de enkele onvermijdelijke woorden werden tijdens den maaltijd met den kellner, zelf weinig tot spraak-

zaamheid geneigd, niet gewisseld. Intusschen had hier en daar een der andere eters plaats genomen. Soms een klein gezelschap, dat het in de kale ruimte zelden tot meer dan wat gedempt praten bracht. Het orkest-podium stond er verlaten. Met een havana bleef hij nog wat natafelen. Liet zijn gemijmer den vrijen loop.

Geen geld meer. Terwijl geld toch het allervoor naamste hierbeneden was. Waardoor ziekte, sterven zelfs zich nog lieten verzachten. Nu de hoop op nieuwe inkomsten, met het mislukken van deze reis, vervlogen was, besepte hij pas ten volle de ernst, het voor hem onoverwinlijke der catastrofe. Werd hij, voor het eerst, met het einde als gedachte enkel geconfronteerd, waarmede hij niets wist aan te vangen. Hoe was van hem nog ondernemingsgeest te verwachten. Behalve dan misschien...

Een vluchtig oogenblik van moed voor die laatste nieuwsgierigheid... Aboe!

Naar huis had hij bericht, dat het met de betrekking bijzonder meegevallen was en een vaste aanstelling wel niet lang meer op zich zou doen wachten. Dat hij, voor de avonden, bij kennissen van Jules veel gezelligheid aan huis had en hij zoo, behalve voor dat vliering-kamertje en zijn maaltijden in een jan-en-allemans-gelegenheid, bijna niets uitgaf. Dat voor een geschikte woning later door de bank zou worden gezorgd en dus de onkosten voor overkomst om die hier met hem te helpen zoeken, het toch al zoo ingekrompen budget voorlopig niet behoeften te bezwaren. Zoodra de zaak echter haar beslag had, moest zij hem terstond komen opzoeken. Beslist! Ook hem begon de onverwachte scheiding reeds lang te vallen. Ook hij verlangde naar een weerzien...

Het eerste zakelijk verslag na zijn aankomst. Waarvan het slot toch nog in gevoeliger bewoordingen was uitgevallen, dan hij, daarginds onder vier oogen met haar, sinds jaren had kunnen vinden. Na een stroef huwelijk als het hunne, maar wederzijds zonder breuk naar buiten doorgevoerd.

Al bleef het dan, van binnen uit, ook thans nog enkel bij woorden.

III

Om aan de mededeeling, dat hij besloten had van de betrekking af te zien, eenige luister bij te zetten, had hij Jules in het hotel te dejeuneeren gevraagd. Uit respect voor Jules, dien hij reeds jaren door zaken kende, had de gérant voor deze extra-maaltijd een opkamertje naast de groote zaal gereserveerd, waar slechts voor twee personen gedekt werd.

Als menu was het beste van het voor dien dag verkrijgbare en eerste klas wijn uitgezocht. Geen ordinaire omgeving dus of weerzinwekkende etenslucht; geen liflafjes bij een half fleschje azijn als in dat warenhuis. Dit vooral om den ander te toonen, hem eens te laten voelen, hoe zoo iets tusschen jeugdvrienden eigenlijk behoorde.

In het gezellige vertrek met uitzicht over het pleintje, waren zij voor het eerst ertoe gekomen om elkander het gemeenschappelijk verleden in herinnering te brengen. Waardoor ook de rest van het gesprek, aanvankelijk, op een intiemer onderton afgestemd werd.

Het zakelijk gedeelte ervan had hij als dessert-verrassing bewaard. Om de stemming tijdens het eigenlijke dejeuner niet te vertroebelen. Want voor Jules moest het een opluchting zijn te vernemen, in de havenstad werkzaam te kunnen blijven. Maar daardoor ook verleidelijk om het met de waarheid niet al te nauw te nemen.

De mogelijkheid immers stond nog open, dat de ander intusschen van zijn prestaties een gunstiger ervaring opgedaan had. Hem wél geschikt achtte om hier diens opvolger te worden.

Beïnvloed echter door hetgeen Jules zelf liever wilde, zou

deze zich ervan kunnen laten weerhouden om eerlijk voor die betere meening uit te komen. En, daartoe nog aangemoedigd door een onverwachte vrijwillige retraite zijnerzijds, geen poging meer doen om hem op andere gedachten te brengen. Door, bijvoorbeeld, te verzekeren, dat er geen aanleiding was om zoo spoedig reeds de moed te laten zinken. Of iets in dien geest.

Mocht hij echter bij den ander van een dergelijke halfheid ook maar het geringste bemerken, dan kon het tot hooge woorden komen. Daartoe stond er thans te veel - behalve die betrekking ook zijn terugkeer naar huis - op het spel. Als bij ingeving was Jules begonnen met zich tegen een mogelijke verdenking van onoprechtheid te weer te stellen.

Om zijn eigen belangen ging het hier niet meer. Iemand, - al was het ook slechts een vreemde, die uit de soep geholpen moest worden - enkel op grond daarvan tegen te werken, lag hem niet.

Het ging hier om de bank. Om de afdeeling daar, die zich in den loop der jaren van klein af onder zijn leiding uitgebreid had tot wat zij thans was. Hier weg te gaan echter, een taak, die hem zoo na aan het hart lag te moeten achterlaten zonder de overtuiging, dat een daartoe alleszins bekwaam opvolger haar op dezelfde manier zou voortzetten, lag hem evenmin. Nog afgezien daarvan, dat de directeur op zijn advies omtrent de nieuwe kracht vertrouwde. Maar nu die zelf alarm blies, toegaf... Eerlijk is eerlijk. Met de protectie van zoo'n commissaris alleen, was het hier niet gedaan...

Het hooge woord, zij het dan van Jules' kant, was eruit. De ander liet hem vallen. Hij had erop gerekend, het zelf

immers, moedwillig, uitgelokt. Of had hij zich soms aan de verwachting overgegeven, dat, na zijn onverholen weerzin voor dit soort van werkring, voor zoo'n onbehoorlijk langen kantoordag, dit bankbedrijf hier, ter wille van hem, terstond zou worden gereorganiseerd? Hij wist het niet meer. Voelde slechts, hoe zelfs een oppervlakkige aanmoediging om het nog wat te probeeren en misschien alleen maar bedoeld om de waarheid te verbloemen, hem thans toch weer in zijn roekeloos voornemen wankelbaar gemaakt zou hebben.

Nu Jules daarop, zonder ook maar de zwakste tegenwerping - zij het dan ook zonder eenig vermoeden van hetgeen daarmede aangericht werd - terstond was ingegaan, had hij de gewaarwording, of ook reeds overal elders, na sollicitatie op sollicitatie, kantoordeuren verachtelijk achter hem werden dichtgesmakt. Voorgoed.

-

Mocca en likeur werden door den flegmatischen kellner woordloos geserveerd.

Maar ook na deze toevallige onderbreking van hun zakelijk praten, moest nog een korte pauze volgen. Om de tot het uiterste geladen spanning tusschen hun beider denken gelegenheid te gunnen zich wat te temperen.

Hij schonk de rest van de bourgogne. 'Zie zoo, Jules, dat hebben we dus gehad. En wat mij betreft, kan aan die comédie op de bank even goed direct een einde komen.' Dit laatste om van een reeds verloren spel zelf nog de laatste trek te hebben. Geen brevet van onbekwaamheid, zwart op wit, te riskeeren.

Het toeval wilde, dat juist dien zelfden ochtend de directeur de stad verlaten had en zich, volgens Jules, niets ertegen verzette, dat hij, tot diens terugkomst binnen een

week, weer ambteloos burger werd. Dan was ook zijn proeftijd afgelopen en kon hij den directeur persoonlijk van zijn besluit in kennis stellen.

Vriendschappelijk werd geïnformeerd, of hij het met zoo veel vrije tijd, die weer hogere uitgaven meebracht, nog wel lang genoeg kon uitzingen... Anders had hij het maar te zeggen.

Te vernemen, dat, volgens een pas ontvangen telegram, de toestand daarginds zich veel gunstiger liet aanzien dan in zijn laatsten somberen brief voorgesteld. En er genoeg gered was om zich, al was het maar voor een jaar, behoorlijk boven water te kunnen houden, had Jules wel het allerminste verwacht. De verbeterde trek om zijn bloedeloze lippen begon voor iets als een spottend glimlachje te wijken. 'Wel kijk eens aan. Maar daarom kon je ook zoo gemakkelijk van de betrekking afzien. In jouw plaats had ik dat dadelijk gezegd.'

Jules bediende zich nog eens van de havana's. Opgelucht, dat door het gelukstelegram - zoo twijfelachtig hem het bestaan ervan ook voorkomen mocht - thans, tegelijk, het harteloze van zijn onverbloemde afwijzing wat verzacht werd, gaf de ander hem den raad liever in het plein air en het ambulante zijn geluk te beproeven.

Wijnreiziger. Om maar wat te noemen. Daarmee is een schep geld te verdienen. Onlangs nog is er een tot gezant benoemd. En je kent de merken.

Na deze verkapte schimpscheut op de overdadigheid van het noenmaal, die hem beschaamd moest hebben, toonde ook Jules, zij het dan wat laat, neiging tot vertrouwelijkheid.

Van zijn huwelijk scheen niet veel terecht gekomen. Maar,

ouder gewoonte, maakte de ander zich ook daarvan met een algemeene parafraze af.

Wanneer sommige mannen merken voor het huwelijk ongeschikt te wezen, dan zijn zij meestal ook reeds zóó lang getrouwd, dat zij voor het vrijgezellen-leven evenmin meer deugen. Zoo kom je tusschen twee stoelen te zitten en wanneer je voor dit soort van dialectiek geen geestelijk tegenwicht hebt, dan ben je gewoonweg de sigaar. Maar genoeg van dit chapter.

Jules klopte wat asch van zijn vest, stond op. Het begint mijn tijd te worden.

Hij had den ander tot voor het hotel uitgeleide gedaan. Na den natten sneeuwval had helder vriesweer ingezet. Zij tuurden een wijle zwijgend over het pleintje. Hij bloothoofds, lichtelijk door den wijn verhit. Jules, als steeds, wasbleek met zwart bolhoedje en donkere overjas. Uitgepraat.

Nu dan, we zien elkander dus nog voor je vertrek.

In ieder geval.

Hij was naar boven gegaan om zich wat te verfrischen. Voor het eerst sinds zijn komst betrad hij het kamertje omtrent het middaguur. Een vloed van zonlicht kwam hem er tegemoet.

Zoo klein als het was, leek dit hokje het laatst hem eigene in de vreemde stad. Thans, nadat het dagelijksch contact met Jules en de bank, als eenig redelijk motief voor zijn verblijf hier, plotseling achter hem om was komen weg te vallen.

Hij kon de verzoeking niet weerstaan zich even op het toegedekte bed uit te strekken.

Toen hij ontwaakte schemerde het reeds. Aan het venster hadden zich enkele ijs-varens genesteld. Verkleumd kwam hij overeind. Met een schok drong het tot hem door, dat hij dien middag zijn werk verzuimd moest hebben. Verzuimd?! Afgelopen. Voorgoed. De lunch! Waardoor hij zich den terugkeer naar dat kantoor en daarmee den terugweg naar daarginds, had versperd. Weer zag hij Jules over het pleintje onder de boompjes alleen naar de bank terug gaan. Weer voelde hij zich verloochend.

Een langer oponthoud hier was volkomen doelloos geworden. Nog was het tijd voor de nachttrein naar huis. Om het geld voor het biljet en de afrekening in het hotel behoefde hij het niet te laten. Nog niet. Als bevrijd begon hij aanstalten tot pakken te maken.

Maar wat bleef er zoo van zijn vaste voornemen om in geen geval onverrichter zake daarginds terug te keeren? Vanwaar deze wankelbaarheid?

Hij kon het gevoel niet van zich afzetten, dat tusschen zijn vroeger bestaan en dat van thans een niet meer te overbruggen kloof gaapte. Hij, na dat laatste onderhoud met Jules, voorgoed van de anderen gescheiden was.

Voor het van zelf sprekende besef persoonlijk te leven en aan dit leven, naar eigen inzicht, een bepaalde richting te geven, zich desnoods ertegen te kunnen beveiligen door het behoedzaam op een afstand te houden, was thans de onafwijsbare gewaarwording in de plaats gekomen enkel nog te worden geleefd. Door dit leven hier als onder een lawine bedolven en mee gesleurd te zullen worden. Op genade of ongenade aan de beschikkingen van een vreemde macht te zijn uitgeleverd...

Voor ditmaal scheen te zijn uitgemaakt, dat de nachttrein

zonder hem moest afrijden.

Maar dan ook weg, snel weg van deze mansarde. Tusschen menschen...

IV

‘Laat mij nu denken, hoe dat alles was...’ Dit motief wel moest het zijn geweest, dat hem die laatste avonden telkens weer uit het overvolle centrum naar de stille schemere taveerne had gelokt, waar hij na zijn aankomst in het hotel, den nacht had afgewacht.

Daar vond het denken van zelf den weg terug. Werd bezinning, eenmaal gewekt, door wat gedempt praten, het even ritselen van een courant of ingespannen turen van een paar schakers op den nog gebonden stand van enkele overgebleven figuren, eerder verlevendigd dan gestremd. Hier was het goed luisteren. Naar die innerlijke stem...

Te meenen, dat het verleden, alleen omdat het ons in een uiterlijk verloop van tijd ontschoot, daardoor ook voorbij en niet meer levend in ons heden present zou wezen, leek hem in deze onwezenlijke sfeer even absurd, als van een dorp, dat wij tijdens de wandeling achter ons lieten, te gelooven, dat het nu ook van de aarde ware verdwenen... Dat bezinning op zijn bijzonder geval zich slechts bij episoden en dan nog enkel in algemeene termen verneembaar maakte, leek na zoo vele jaren - veertig ruim - niet anders meer te kunnen. En toch, hoe trof het hem daarbij telkens weer, dat ook kleine onbeduidende voorvallen, waarvan hij bijna zeker wist, dat zij hem vroeger, op het oogenblik zelf, waren ontgaan, thans als een nieuw gegeven om aandacht vroegen. Juist zulk gering verleden - het even opwaaien ergens van een dor blad in de zon - nu pas als wezenlijk te beleven, veroorzaakte hem soms haast fysieke pijn...

De prille aanvang, waarin, als voor ieder argeloos kind,

nog geen levens- of geesteloos ding bestaan mocht hebben, wekte ook in hem nog slechts de vage herinnering aan een ongerept geluk. Dat dan - bij wie zal dit nièt het geval geweest zijn? - met het ontwaken der puberteit en de verschrikking, daardoor te weeg gebracht, even onverhoeds als ruw verstoord werd.

Bij dit 'verloren paradijs' bleef herinnering slechts kort, onwillig bijna vertoeven. Hoe geheel anders had alles kunnen worden, wanneer hetgeen gebeurde, eens nièt gebeurd was? Ach, met de hardnekkigheid van de drup, die een steen uitholt, begon dit eerste vragen toen reeds van het denken den zin voor werkelijkheid te ondergraven... Want nog voor hij wist, wat hem in zijn afzondering overkomen was, hadden ontoelaatbare handelingen - een sidderend afkarnen van het merg ter voortplanting, drinken van het reeds gedronkene - dit nog argeloos kinderleven en daarmede ook de eenheid van zijn denken doen uiteenvallen.

Door hetgeen zich in de sfeer der zinnen aan eenzaam-overspannen verbeeldingswerk afspeelde, ver van een buitenwereld, waarin het meende zoo reeds betrokken te worden, leerde hij zwijgen, ver-zwijgen.

De verborgenheid, waarmede hij voortaan wel gedwongen werd een deel van zijn levensinhoud te omgeven, nam - naar binnen gericht - daar den vorm van het onbegrijpelijke aan. Al denkende raakte hij telkens weer ergens verdoold, waar het niet meer verder scheen te gaan. Waar denken stil stond en verstomde. Besef van een einde werd gewekt. Door deze wisselwerking, die hem thans, na zooveel jaren, van zelf sprekend leek, moesten ongebonden fel begeeren en donker-benepen angst voor het

vermaan van zulk een: 'tot hier toe en niet verder', zich reeds beurtelings in elkander hebben verkeerd. Aangetrokken door bronst en genot, had zich, ten halve verdekt, de dood in den achtergrond opgesteld en trachtte daar soms hem aan te lokken.

De mogelijkheid zich zelf door eigen hand ook te kòrt te kunnen doen, kwam - met dit besef van een einde - reeds open te staan...

Bevoorrechte jeugd, een door vale armoede gestremde... Wat deed, in dit verband, een buitenkant er nog toe? De drang om voor het eenzaam begeeren eindelijk een medeplichtige te vinden, ware toch niet meer te breidelen geweest.

In de jaren, voor algemeene ontwikkeling bestemd tot het verwerven van een of ander diploma, nog immer vallen en opstaan. Opstaan en vallen. De kracht om, van zich zelf uit enkel, met den deugniet te breken - gesteld al, dat hij dit nog wilde - was verspild.

Daaraan viel door een donzen bed niets meer goed te maken, noch door een kale stroozak iets meer te bederven. Door de breuk, die zijn omgang met anderen reeds geleden had, werd hij wel gedwongen om alles, wat daarin op echte genegenheid leek en tot een hechte toenadering als die van liefde zou kunnen voeren, angstvallig te mijden. Kille natuur in harts-aangelegenheden, ondanks ziedende zinnehitte. Stille waters...

De zoo lang verbeide doorbraak naar buiten kon slechts een omgang met deernen brengen, van eenzaam bedreven ontucht in wezen niet onderscheiden. Het bleef bij een rusteloos najagen van fantomen. Bij een dubbel leven, dat onthulling schuwde.

Maar zoo ook liet zich met overdaad der zinnen een eigenaardig te veel aan geestelijkheid paren. Daar hij zich van alles en iedereen door een soort van halve heining gescheiden waande, begon deze halfheid naar aanvulling te verlangen.

Hij kon een salon, vol geanimeerd pratende mensen, niet binnen komen, zonder deze omgeving ook nog eens door een uitspannel omgeven te weten. Vooral van de vrouwelijke bezoekers daar zag hij de verlokkenende vleeschbedekking tegelijk met de skeletten. Soms meende hij aan den lijve te ervaren, met het hoofd omlaag onder aan de aarde te hangen. In plaats van er ergens overeind op te staan. Waarom alleen den tegenvoeters een congestie te gunnen?

Verwarring der instincten? Die spoedig hem ertoe bracht, ook de bekrompen sfeer der ondergrondsche liefde door meer speelruimte te omgeven. Vroegen daar beide riolen niet even gretig om volle aandacht? Voor een schitterend panorama had zijn bewondering niet grooter kunnen zijn. Ter ontlading van een zinnenkramp door dit opwindend gezicht veroorzaakt, meende hij zich een geringe afwisseling niet langer te mogen laten ontgaan...

Ontoelaatbare gedachten hadden, naar buiten, tot ontoelaatbare handelingen in vereeniging gevoerd, die dan de verbeelding tot weer nieuwe mogelijkheden prikkelden... Zoo lang, tot de drang om nu eindelijk ook het eenzaam narcisme van de aanvang met een mede- en tegen-speler te deelen, schier onweerstaanbaar om vervulling vroeg... De volste rijpheid, de hoogste trap van ontwikkeling, door wat of wie ter wereld ooit te bereiken, is die, waarop zijn ondergang begint... Met dien verstande, dat voor

een 'wie' de mogelijkheid open blijft om dien ondergang nog in zijn begin te stuiten... Maar wat, wanneer daartoe, van binnen uit enkel, de kracht reeds niet meer reikt? Opgeschrikt door de gevaren, die thans van allerwege dreigden, was het hem gelukt, deze - naar hij meende laatste en brutaalste aan ontoelaatbare gedachten - zoo niet tot zwijgen te brengen, dan toch haar doorbraak naar de werkelijkheid te versperren. Een huwelijk, wederzijds zonder breuk naar buiten doorgevoerd, had hem daartoe echter den weg moeten helpen effenen.

Of, ook zijnerzijds, tot deze verbintenis liefde mede een drijfveer was geweest, een zweem ervan wellicht door jarenlang samen zijn toch nog gewekt werd? Over het een, noch omtrent het ander wist hij, ook thans nog, iets met stelligheid te zeggen. Om dit te kunnen, had een losbandig leven zijn zin voor de werkelijkheid te zeer afgestompt... Hij hoorde de antieke staande klok van de taveerne tikken.

Maar dit was dan toch ongeveer wel, op een wat algemeener plan, het kort bestek van zijn levensgang, zooals die zich in het verborgene afgespeeld had. Met als apotheose: datgene, waartoe hij zich het meeste aangetrokken voelde, te moeten laten...

Dat hij de mensch-onwaardige bijzonderheden ervan voor anderen steeds angstvallig verzwegen [had, en] getracht had die ook zelf te vergeten. Daardoor juist weer, leek hem zijn persoonlijk geval een algemeen karakter te verkrijgen. In plaats van nog iets bijzonders, laat staan dan een uitzondering te zijn.

Iedereen heeft een lijk aan boord...

De kellner begon om zijn tafel te dralen. Gasten waren er niet meer. Tijdens het betalen kwam hem in zijn portefeuille, met een nog openstaande rekening van het hotel, haar laatste briefje onder de oogen.

Het had haar zoo verheugd eindelijk te vernemen, dat het met die betrekking reeds zoo goed als in orde was. Voor de avonden, aan kennissen van Jules, in de vreemde stad wat gezelligheid te hebben, moest voor hem een uitkomst wezen. En ook zij hoopte, dat de onverwachte scheiding spoedig een einde mocht nemen. Ook zij begon eronder te lijden. Meer dan hij misschien, met zijn werk en afleiding daar. Maar wat deed dat er nu nog toe. Had zij niet dadelijk gezegd: met Gods hulp komt alles steeds weer terecht.

Hij liet een taxi voorkomen. Wanneer het toch een slapelooze nacht moest worden, dan kon hij even goed nog een paar uur in dat 'Tusculum' achter het station zoek brengen. Hij was er niet op gekleed, maar van uit de bar, waar avondcostuum noch champagne verplicht waren, kon men, zelf buiten gedrang, het elegante publiek in de danszaal gade slaan. Zoo'n exclusieve gelegenheid met nachtpermissie, de duurste hier, moest voor avonturiers een welkom jachtterrein zijn. Niet onmogelijk dus, dat het jonge mensch met de roode das, in wien hij reeds, den avond van zijn komst, een chanteur van internationale reputatie had meenen te herkennen, zich daar, thans in frak en lakschoenen, onder de dansenden bevond.

Eenmaal in de auto onderweg, vermocht hij zijn toch steeds zoo gretige verbeelding niet meer te remmen. Waarom zou iemand, met een ervaring op dit gebied als de zijne, hier niet sneller en beter te werk gaan dan de

politie? Waarop trouwens, in zulke gevallen, de slachtoffers zich meestal toch niet durven te beroepen. Nog onlangs had, in een der hoofdsteden van het Noorden, de dochter van een bekenden bankier, die in handen van zoo'n dépravé geraakt was, in haar vertwijfeling zelfmoord begaan. Maar dan, wanneer het hem gelukken mocht een dergelijken onverlaat achter de tralies te brengen... Dan kreeg die ongeluksreis toch weer een nieuw aspect...

En zoo had hij zich in de bar, al was het daar niet verplicht, toch maar wat champagne gegund...

V

Maar ook het schema van zijn leven, zoals zich dat ten slotte naar buiten had voltrokken, kon even goed voor het lot dier talloos anderen dienen, die door een rampzalig toeval voor het niets kwamen te staan.

Om zich daarvan bewust te worden, had hij geen doodsche taveerne noodig; dat voelde hij ook zoo, in het drukste straatgewoel, aan den lijve...

Plotseling nog slechts een onzekere toekomst voor oogen... Na een veilig conto, weer enkel materieele zorgen. Ieder van hen moest nu, naar eigen kracht en wijze, probeeren van dit ontredderde bestaan nog wat terecht te brengen.

Maar hij, hij zelf? Hoe was van iemand, jaren lang door een vadsig leven verslapt, die zich nimmer in het gareel van een betrekking had behoeven te voegen, nog ondernemingsgeest te verwachten?

Wanneer de vader, een grand-seigneur met witte slop-kousen, zijn beide losbollige zoons soms een verwijt ervan maakte, dat zij werkeloos op het versterf hunner moeder teerden, dan kreeg die te hooren, dat hij toch zelf in zijn leven ook nooit een slag uitgevoerd had, en wist daartegen slechts in te brengen, dat hij het door hem geërfde geld soliede belegd had, in plaats van het aan prolongatie te wagen. Van een dreigement tot onterving der deugnieten, bleek niets gekomen. Dochters, andere nabestaanden, legaten waren er niet.

Na het reeds danig geslonken versterf der moeder - te kort na zijn geboorte overleden, dan dat hij zich haar nog herinneren kon - viel den broeders opnieuw een aan-

zienlijk vermogen ten deel.

De jongere had, na bedenkelijke manipulaties, de wijk over zee genomen. Moest daar nog ergens leven.

Hij zelf scheen van den vader, behalve geld, een deel van diens omzichtigheid geërfd te hebben. Onstuimige effecten werden tegen bourgeois-papertjes, een bij vlagen nog door wildheid der zinnen verontrust leven tegen den lijfswang van een huwelijk ingewisseld. En thans? Zelfs wanneer hij zich hier en daar nog moeite voor het een of ander gaf: pour les gens sans le sou, seul le pire arrive... Voor geld werken had hij nimmer behoeven te doen en daarmee op gevorderden leeftijd nog te moeten beginnen, ondervond hij als een hem persoonlijk aangedane vernedering. Waartegen hij zich dan ook zoolang mogelijk te weer diende te stellen.

Niet meer tot de bevoorrechten te mogen behooren, die - vrij van ieder gareel - aan al hun behoeften ruimschoots kunnen tegemoet komen en daarbij nog sparen ook. Deze brutale werkelijkheid weigerde hij eigenzinnig te erkennen, laat staan dan, dat hij ertoe kwam zich dienovereenkomstig te gedragen.

En waarom zou Fortuna juist hem voor goed den rug hebben toegewend, niet, even onverwacht hem weer gunstig gezind blijken? Onberekenbaar als het leven nu eenmaal was...

Tegen deze hoopvolle mogelijkheid verbleekte de catastrofe reeds tot iets onwezenlijks. Hij bevond er zich wel bij...

Dat dit soort van gemoedsrust een gekunstelde moest blijven, alleen maar te bereiken, door zich in te beelden, een

niet meer aan het verleden gebonden heden te beleven, kon ook hem ten slotte niet ontgaan.

Te beseffen, dat hij daardoor tevens in verbeelding reeds op een toekomst zonder heden meer teerde, deed hem bij vlagen, van een zich even werkeloos als willoos laten gaan, weer het gevaarlijke onderkennen. Wat erger immers kon een mensch overkomen dan geen zin voor de werkelijkheid meer te hebben?

Om den schijn te redden, niet te doen blijken, dat het met de bank alweer afgeloopen was, bleef hij 's morgens het hotel op den gewonen tijd verlaten en zorgde ervoor zich daar gedurende de bureau-uren niet te vertoonen. Dit vooral tegenover den gérant, die anders met het verleen van crediet - nu hij sinds enkele dagen vol pension in het hotel genomen had - wel eens wat knapper zou kunnen worden. De gérant had hem aangeraden om, alvorens de drukke tijd inzette en met het oog op de overkomst van mevrouw, een kamer op de eerste verdieping te reserveeren. Voor een echtpaar van alle moderne gemakken voorzien. Zoo lang die vrij bleef, verplichtte het tot niets. Onder ons gezegd, den gérant had het terstond verwonderd, dat iemand, voor zoo'n functie bij de bank bestemd, door haar drie hoog werd ondergebracht.

Hij had de kamer met voorrang laten reserveeren en verzekerd, dat zoo lang hij hier nog alleen bleef, geen bezoeken te ontvangen had en toch nooit voor middernacht te bed kwam, het kamertje boven voor hem in ieder opzicht voldoende was. Bij de bespreking van het logies was met een en ander rekening gehouden... Maar het werd zijn tijd weer.

Voor het geval, dat de ander hem mocht nakijken, had hij

over het pleintje de richting Koningskade ingeslagen. Bij dit windstille zonnige vriesweer was het een dubbel genot zich na zoo'n overvloedig noenmaal eerst even te vertreden. Van het stadsbeeld overdag had hij, voor zijn doen, spoedig meer dan genoeg te zien gekregen. En daarom, reeds tijdens de lunch, besloten ditmaal zijn wandeling - voor het eerst sinds zijn verblijf - tot over een der smallere havenhoofden uit te strekken. Van het hotel amper een half uur verwijderd.

Aan het einde ervan gekomen, herinnerde hij zich een boersche kindermeid uit zijn prille jeugd. Hoe die, bij haar eerste aanblik van het alom onafzienbare landwaarts stuwende water, zich spontaan omgekeerd en de vlucht genomen had. Van de zee, als geheel, meende thans ook hij een zelfden overweldigenden indruk te krijgen. Vol bewondering en ontzag voor de weidsche ontplooiing van dit wereldbeeld, werd hij daaruit even later opgeschrikt. Door een gevoel, als begon iets of iemand hem van achter af naar de wallekant te dringen.

Werktuigelijk had hij zich omgekeerd en, als niet anders te verwachten, slechts het lage muurtje aan de landzijde ontwaard, daar ter beschutting tegen een val in de diepte eronder aangebracht. Hij had er zich aan vast geklampt, om zich schrap te kunnen zetten tegen het geweld, nog steeds en als met verdubbelde kracht bezig hem in de richting van [het] breede open water te dringen.

Met het aangezicht van de haven afgewend, de oogen voor den afgrond van bazalt onder het muurtje gesloten, slaagde hij erin tegen de hem aanrandende vreemde macht stand te houden. Al strompelende en op de tast een stuk van den terugweg af te leggen. Tot stemgeruchten en dan

de nadering van enkele gestalten, die het havenhoofd betraden, hem bevrijd hadden van die duivelsche aanvechting. Van de verleiding om - zich met beide handen van het muurtje afdrukkend ten einde de noodige vaart te krijgen - de ruimte boven het breede onstuimige haven-water in te springen.

Want dat was het, wat hij zelf in die hachelijke oogenblikken gewild had. En waartegen hij zelf zich had verzet.

VI

In de taveerne vertoonde hij zich niet meer. Voor iemand die zich aller-onverwachtst in de groote trek van het volle leven opgenomen wist, moesten de sfeer en het publiek daar wel ondragelijk zijn. Ergens te vertoeven, waar het menschelijk bestaan door mummie-achtige wezens tot iets buiten ruimte en tijd terug gebracht werd, stond hem niet langer aan.

Thans, nadat de nuchtere werkelijkheid, die hij daar, als het ware, naar den achtergrond had weten te dringen, weer onverminderd in al haar hardheid zijn aandacht bezig hield. Zonder dat hem echter meer een mogelijkheid geopend werd, om daaruit te ontkomen.

Uren lang wakker liggen in de starre stilte der mansarde hadden geen vast omljnd plan voor de toekomst opgeleverd. Integendeel. Nu het einde van zijn verblijf hier zoo dichtbij was, bleek zijn denken niet ervan te weerhouden, om een leven, dat daartoe leidde, tevens als reeds afgelopen, zonder toekomst meer, verneembaar te maken. Maar daartegen had hij zich, in gedachten, toch weer verzet.

Want zoo lang iemand nog leefde, er zelf bij bleef, kon over dit bijzondere geval niet reeds als van een voor goed afgesloten geheel gesproken of gedacht worden. Neen, daaraan - om het op dit algemeenere plan te brengen - moest eerst nog iets anders te pas komen... De dood. Een natuurlijke, een door eigen hand?

Wat deed een dergelijk onderscheid er verder toe, nu hij zijn denken erop betrapt had, weer bezig te wezen zich - door een verwarring van waan en werkelijkheid - in zich-

zelf te verstrikken. Tot wat hij een ‘chaos’ noemde. Een tumult van gedachten, die, als op een markt, elkander den voorrang bestrijden. Het bevrijdende dezer gewaarwording moest het zijn geweest, dat eindelijk de vruchteloos verbeide bewusteloosheid gebracht had...

Dien morgen had hij, nog half verdoofd door slapeloosheid, bij het ontbijt, met de nieuwe rekening een afschrift van de vorige nog onbetaalde aangetroffen. Een allereerste, zij het dan nog verkapte, maning door den gérant. Met de wrevel, daardoor veroorzaakt, nam het gevoel voor een ‘tot hier toe en niet verder’ geplaatst te worden, toch weer de overhand. Hoe uit een verwikkeling te geraken, die met den dag knellender werd? In het hotel begon de toeloop al en wat, wanneer zich voor de door hem gereserveerde kamer een gegadigde opdeed? Dan moest hij den gérant wel een blik onder de kaarten gunnen... Met een halfzacht eitje bezig, merkte hij, hoe zich, door zijn vermeende gemoedsrust heen, een koortsachtige gejaagdheid gaande maakte. Een innerlijke stem telkens en steeds gebiedender op een laatste onherroepelijke beslissing aandrang.

De rest van het ontbijt en de beide rekeningen onaangeroerd latend, was hij de straat opgegaan. Maar zoo ook leek tumult van buiten af nauwelijks meer luid, brutaal, aanmatigend genoeg om deze tergende onrust te doen verstommen.

Wanneer in het orkest het kalfsveld onder de ranselingen dreigde te bezwijken, de saxofonist zich beroerte-blauw blies, de paren op de dansvloer de laatste schijn van terughouding begonnen af te leggen, dan voelde hij zich op

dreef komen. Dan pas hoorde hij zich denken, zonder door inmenging van den dwingeland telkens weer op dood spoor te geraken.

Hier langer nog dan die enkele dagen blijven, kon hij niet. Bij gebrek aan geld. Onverrichterzake daarginds terug te keeren, durfde hij niet meer. Bij gebrek aan moed. Om haar, na de hooge verwachtingen door zijn leugenbrieven gewekt, onder de oogen te komen. Steeds weer hetzelfde...

Door niet naar huis te gaan echter, kreeg het dilemma: 'waarheen van hieruit dan wel?', een weinig aantrekkelijk aspect.

Aanvankelijk had zijn gretige verbeelding, ook voor de oplossing daarvan, spelenderwijs allerhand schakeeringen gevonden. Chef de réception. Op een der luxe-oceanstoomers. Met zijn talenkennis, voorname verschijning, innemende manieren... Kleinigheid.

Tot, ditmaal echter, hij van zulke mogelijkheden wel tegelijk het reeds voor hem onmogelijke - niet meer bereikbare moest beseffen. En zich afgevraagd had, of voortaan ook zijn verbeelding hem enkel nog tot een vlucht in een geestelijk luchtledig zou trachten aan te zetten. Tot een ten halve bewustlooze daad. Zooals hij daarvan, in die hachelijke oogenblikken aan het water, de ervaring meende opgedaan te hebben.

Maar zoo viel het niet meer met zekerheid te zeggen, wat hem ten slotte minder afschrikte: de onmogelijkheid om, onverrichter zake, daarginds terug te komen, dan wel de mogelijkheid hier de wijk te nemen, zonder feitelijk te vertrekken. Wat bleef er anders over, dan, voor het nog zoo korte bestek van zijn verblijf in den vreemde, weer

alles aan het toeval over te laten?

Verstommen der muziek deed hem uit zijn gemijmer tot de omgeving terug keeren. Hij zat in een rumoerige volks-concertzaal, waar, aan de samengedrongen tafels, ook gegeten kon worden. De pauze begon hem in deze verstikkende atmosfeer ondragelijk te worden. Tot het orkest, waaronder enkele vrouwelijke muzikanten, hem, alleronverwachtst, een kleine dameskapel in herinnering bracht. En daarmee Sophie, die toen - jaren geleden - daarvan dirigeerend violiste was... Sophie, van wie hij gemeend had, dat zij voor hem reeds in vergetelheid ondergegaan en begraven bleef. Misschien ook was zij wel werkelijk dood...

Wanneer het toch een reeds voor goed afgesloten geheel moest worden, waarom dan daaruit niet nog eens enkele bijzonderheden op te rakelen? Tegen zijn oorspronkelijk voornemen in, liet hij zich nog te drinken brengen...

In hun losse relatie had hij opzettelijk een harerzijds opwellend onbaatzuchtig liefdesgevoel aangewakkerd. Tot hij ten slotte wel toegeven moest in haar de eerste vrouw ontmoet te hebben, die werkelijk van hem hield.

Hij was haar eenige minnaar niet. Van haar salaris bij de kapel alleen kon zij niet rond komen. Door na afloop van het concert bezoek op haar kamer te ontvangen, trachtte zij aan dit tekort tegemoet te komen.

In dit opzicht was zij van een deerne alleen maar daardoor onderscheiden, dat zij niet bij weer en wind op straathoeken naar klandizie behoefde om te zien. Daartoe hadden zich, aanvankelijk, uit de zaal nog te veel gegadigden aangemeld. Sophie, met de dwepende blik en roode half

open mond, haar lokken schuddend, de kin aan haar viool gevleid...

Om van haar liefde de proef op de som te krijgen, was hij begonnen haar met kleine bedragen af te schepen, soms niets te gunnen. En had ten slotte, zonder recht of belofte zijnerzijds, avonden achter elkander beslag op haar gelegd.

Ook wanneer het zijn beurt niet was, wachtte hij haar na het concert buiten af, sneed een mededinger, wiens geld zij niet kon missen, brutaal den pas af, maakte scènes uit jalouzie.

Ook zonder direct een deel van haar inkomsten op te eischen, werd hij haar zoo tot erger lastpost dan een maquereau. En dit alles, terwijl hij zelf ruim bij kas was, enkel om zich van de zuiverheid harer gevoelens voor hem te overtuigen.

In den aanvang van hun omgang, toen ook hij nog iets van liefde in zich meende te voelen opkomen, had hij haar enkele erotische brieven geschreven, die hem, bij later inzien, wel eens voor eventueele huwelijksplannen erg hinderlijk zouden kunnen worden.

Als te verwachten, had zij die bewaard, maar aan zijn verzoek hem die terug te geven, zonder ook maar een zweem van bevreemding voldaan.

Eerder dan vermoed, zag hij zich genoodzaakt haar te verstouten en had zich daarbij het wreede genoeg niet ontzegd, haar een foto van zijn aanstaande te toonen. Ook dit had zij gelaten doorstaan.

Sedert dien avond bij haar thuis, hadden zij elkander nooit meer gezien.

Kort voor zijn huwelijk schreef zij hem ziek te liggen,

vroeg om geld. Met enkele woorden in verdraaid schrift, had hij haar, meer uit angst dan medelijden, een gering bedrag doen toekomen.

Geen bedankje of eenig levensteeken verder was gevolgd. Terwijl chantage in zoo'n geval - zij het dan van haar kant bescheiden - toch niets ongewoons was...

[Sophie, de eerste vrouw maar ook de laatste, van wie hij zeker wist, dat zij werkelijk van hem gehouden had, volkomen onbaatzuchtig en daarom zelfs nu nog van hem hield, waar zij ook mocht vertoeven. Hoe anders kon zij hem weer zoo ontstellend duidelijk, als levend nabij zijn. Dichter dan de eigen vrouw daarginds. Veel dichter. Geen twijfel, ook die had voor het huwelijk, op haar manier, reeds van hem gehouden. Maar zonder een belofte zijnerzijds voor de toekomst, zonder de zekerheid harerzijds van een duurzame verbintenis, had zij stellig die neiging van haar hart weten te bedwingen. Was zij, liever dan nadeel te riskeeren, weer haar eigen weg gegaan.] Sophie en, kort daarop, het huwelijk. Uit een verleden, dat onvoltooid dreigde te blijven, de twee eenige verhoudingen, waarin voor hem een vrouw iets anders nog geweest was dan het teefje alleen.

Sophie had hij genoopt om hem, met het aller-schuchterste van wat zich aan persoonlijkheid in haar gered had, tegemoet te komen. En dit dan weer, nadat zij het aarzelend den vrijen loop gegund had, even geweten- als meedogenloos vertrapte. Na een huwelijk, door hem als noodzakelijk kwaad aanvaard, om zich daardoor tegen erger nog van buiten af te kunnen beveiligen, had hij getracht, een reeds volgroeide persoonlijkheid in een isolement, dat hem afschrikte, te betrekken en geestelijk te verstikken.

Maar hiermede was hij aan het verkeerde adres geraakt. Daar woonde geen Sophie, die zich, desnoods, bereid zou hebben verklaard samen ook die laatste reis te aanvaarden. Door datgene te moeten laten, waartoe men zich in gedachten het allermeest voelt aangetrokken, wordt, onvermijdelijk, op de animo voor de rest van een nog mogelijke praktijk den domper gezet. Het een niet zonder het ander.

Geen vrouwelijk instinct, waaraan dit in een huwelijk ontgaan kan. Hoe dan van een zuivere en sterke natuur, als de hare, te verwachten, dat die zich, in het ondergrondsche liefdesspel, een miskenning van haar kunne zou laten welgevallen. 'Pourquoi, femme, as-tu abandonné ton mari? Pour les abus, qu'il exigeait de mon corps'. Het critieke punt, waarop het anders gewoonlijk tot een vlucht in echtbreuk of scheiding komt, bleek - in een huwelijk, dat toch kinderloos scheen te moeten blijven - door het betrekken van afzonderlijke slaapkamers te omzeilen.

Een bevoorrecht mondain bestaan. Aan uiterlijkheden en even oppervlakkige relaties overvol. Waarbij de echtgenooten elkander niet meer konden, wilden missen. Dat de maanden tot weken jaren tot dagen deed verslinken.

Hij bleef de anti-minnaar. Zoals hij, van geestelijken huize uit, de anti-geestelijke, anti-christ was.

Om den schijn te redden, ter wille van het decorum, had hij de fijnbesnaarde, de voor kunst en dieperen zin des levens ontvankelijke gespeeld. Ook de model-echtgenoot en de, tegenover anderen, steeds verdraagzame.

Dat hij daardoor, tegelijk, gedwongen werd om veel te doen, veel te zeggen vooral, dat hem niet meer van harte

kwam, kon evenmin op den duur verborgen blijven. Bij sommige gelegenheden, was de aantijging: huichelaar, reeds gevallen...

VII

Volgens een telefoontje van Jules, tijdens de lunch in het hotel, zou de afwezigheid van den directeur wellicht enkele dagen langer duren. Hoewel hij geen geld genoeg meer had voor een verlengd verblijf, was hem dit bericht toch niet onwelkom geweest. Als uitstel van de noodzaak om het eindelijk en [in] ieder opzicht met zich zelf eens te worden.

Want het eenige, wat zijn rusteloos gemijmer bij dag en over nacht opgeleverd had, was het inzicht, dat hij, door het leven behoedzaam op een afstand te willen houden, toch niet zoo onkwetsbaar gebleven was, als hij gedacht had.

Hoe anders van het eene uiterste tot het andere te vervallen? Eerst de catastrophe, met de gevolgen naar buiten ervan, stelselmatig volslagen te negeeren en haar dan als onoverkomelijk te ondervinden? Daarginds, noch hier had hij thans een uitweg meer.

Nu het einde zoo dichtbij leek, had zich weer - als in den aanvang - die wisselwerking tusschen een overdaad der zinnen en een te veel aan geestelijkheid bemerkbaar gemaakt. Met een opleven van het verkeerde begeeren, zich opnieuw een vreemde, door vreemden omgeven te weten. Terwijl de omgeving zelf zich ook verruimde en hij weer met de aarde om een zon begon te tolleren.

Zoo was het gebeurd, dat hij, in het hokje ten halve ontwaakt, de uitbreiding, een buitenwereld erop meende te betrappen, bezig te wezen zich te ontplooien. Wat aanvankelijk, vlak bij nog, een mat-lichtend nietig rechthoekje leek, was dan, snel afstand nemend en harmonica-ach-

tig zich vergrootend, het venster tegenover zijn bed geworden.

Een eigenaardige gewaarwording. Te meer daar, achteraf bedacht, zijn lichaam, als deel dier buitenwereld, het zoo ook pas tot ontplooiing moest hebben gebracht. Maar wat en waar was dit dan tijdens den slaap geweest? En waar ergens zou de ruimte, als uitbreiding tot heelal, een onderdak moeten vinden, om zich van daaruit te ontplooiën? Waar anders nog dan in een 'nergens', waartoe ook hij zich steeds meer aangetrokken voelde?

Te bemerken, dat ook zoo'n diepzinnige bespiegeling hem weer aan de mogelijkheid van een einde door eigen toedoen kwam herinneren, stemde minder opwekkend. Wat, wat toch mocht de oorzaak ervan zijn, dat deze gevaarlijkste aan ontoelaatbare gedachten - als vanuit den achtergrond en laatste - telkens weer en steeds dwingender om voorrang vroeg? En dat, terwijl hem toch gelukt was het brutaalste aan verkeerd begeeren den doorbraak naar buiten te versperren.

Naar buiten. Daarmede echter werd het als gedachte enkel nog niet tot zwijgen gebracht. Moest hem ontgaan zijn, hoe het zich in zijn denken van kwaad tot erger ontwikkelen kon en zich ten slotte in dit verlangen naar een gewelddadig einde had verkeerd.

Verlangen, dat, als de begeerte vroeger, hem aantrok en angst inboezemde tegelijk. Maar zoo ook leek de catastrofe eerder gevolg, dan oorzaak van dit onzalige verlangen. Hoogst eigenaardig...

Dat het een dwaling was te meenen, zich tegen het leven te kunnen beveiligen, door tusschen dit leven en zich zelf voortaan, als het ware, behoedzaam een zekeren afstand

in acht te nemen, had hij aanvankelijk niet geweten.

Evenmin, dat dit niet kon gebeuren, zonder dat het daardoor, tegelijk, met de buitenwereld, in den omgang met anderen vooral, tot een breuk moest komen.

Pas door een huwelijk, met de bij-bedoeling aangegaan, daarin een steun voor de hem voortaan onontbeerlijke afzondering te hebben, had hij beseft, hoe door deze afwijzende levenshouding de thans zoo noodige echte toenadering zijnerzijds onmogelijk werd gemaakt. Het als een geestelijke wreedheid onderkend, niet geaarzeld te hebben, in dit isolement een ander te betrekken, die hij, innerlijk, toch niet meer zonder voorbehoud kon tegemoet komen.

Dat eigen geestelijke wreedheid, nadat hij zich ook van deze laatste afwijzing niet had laten weerhouden, zich eenmaal tegen hem zelf alleen zou keeren, het was niet anders te verwachten. Al meende hij dan nog, dat slechts de catastrofe, zijn geldgebrek, hem in de richting van een gewelddadig einde dreven.

Dien nacht, na een vasten droomloozen slaap, zooals die hem zelden vergund werd, met een schok in het donker der mansarde ontwaakt, had hij het ergens hooren zeggen: 'Hij zelf hier is het, thans hier half overeind te bed, die thans, in ditzelfde oogenblik hier, door mij het allermeeste is te vreezen'.

Nog voor te weten, wat hem overkwam, was hij blindelings uit bed gestort, lag reeds aan den rand van het ijzeren ledikant geknield. Het gelaat in de handen, woordloos smeekend, voor die laatste onzalige daad nog gespaard te mogen blijven. Weer tot bezinning keurend, had hij zich voor deze spontane uitstorting van gevoel als over het

eerste ontwaken van zijn kennis des onderscheids geschaamd.

Sinds zijn kinderjaren had hij niet meer gebeden, in dagen van overvloed en voorspoed nimmer ook maar een woord van dank in die richting over gehad. Thans, enkel uit angst, vertwijfeling daar een toevlucht te willen zoeken, was laf. En dan, een die zelfs het 'Onze Vader' niet meer wist op te zeggen, moest ook daar wel vergeten zijn.

Met onzekere bewegingen nog, had hij de koffer voor de deur van het hokje gezet. Om den uitweg naar den gang opzij te versperren. Waar halverwege aan den overloop het open trapgat dreigde. Als de liftschacht even diep. Maar wie zich over de balustrade daar wist te wringen, was sneller beneden. Daartoe had het hem zoo even trachten aan te zetten.

Weer te bed moest hij, gerustgesteld door de genomen voorzorg, kort daarop ingeslapen zijn.

Schaamte. En toch, wanneer zijn gemijmer voortaan nog wel de richting van een gewelddadig einde uitging, dan meende hij te bemerken, hoe, sedert dien nacht, zijn bewustzijn zich als verruimd had. Dan weigerde zijn verbeelding langer bij de manier te verwijlen, waarop zich zulk einde wellicht voltrekken mocht, zich daardoor nog schrik te laten aanjagen en verleende hij te gewilliger aan een nieuwe illusie gehoor: zichzelf, in gedachten, reeds overleefd te hebben...

Maar werd dit niet tot tegenhanger van het overspannen verbeeldingswerk, dat hem vroeger in de sfeer der zinnen, jaren lang fantomen had doen najagen? Als zulk soort van gemijmer - zich vermeien aan decoratieve bijzonder-

heden der eigen begrafenis en zoo meer - dus even ijdel was. IJdel bleef ook in dien zin, dat het toch niet over de aan het denken gestelde grens kwam. En daarom, tegelijk, door het denken zelf ook weer verijdel werd. Terug gewezen in de sfeer der enkel aan de buitenwacht ontleende voorstellingen. Waartoe zulke meditaties behoorden... Maar goed dan. Hij had, zij het enkel in gedachten pas, dit alles achter zich. Opnieuw liet hij zijn denken in het rijk der toekomst, zonder heden meer, vrij spel.

Verlangend had zij daarginds naar eenig nader bericht zijnerzijds uitgezien. Toen het eindelijk leek te komen, was het een telegram van Jules. Overkomst dringend gewenscht...

Hoe snel, hoe gretig zijn verbeelding nog immer te werk ging. Het liefste had hij haar thans geremd. Het gelukte hem niet meer.

Geen enkele bijzonderheid van de ellende, door zijn toedoen over haar gebracht, bleef hem bespaard.

Men weigerde het stoffelijk overschot in gewijde aarde te begraven. Tegen transport naar daarginds bleken zich al evenzeer formaliteiten te verzetten. Nog afgezien daarvan, dat een dergelijk vervoer zoo duur werd, dat zij die kosten onmogelijk meer kon opbrengen door den berooiden toestand, waarin hij haar had achtergelaten...

Jules, het kon niet anders worden gezegd, deed wat hij maar kon. Niet onwaarschijnlijk, dat een tikje berouw over zijn harteloosheid daaraan niet vreemd bleef. Het late inzicht, dat hij tot dit onzalige einde - door den thans overledene geen eerlijke kans te gunnen - zijn deel had bijgedragen.

Het ergste - ook in zijn meditatie gelukkig - was achter de rug. Gedrieën, Jules, de gérant en de weduwe, zaten zij in het optrekje, waar het grandiooze déjeuner had plaats gevonden. Zij was op punt om terug te gaan. Slechts af en toe werd de gedrukte stemming door een onvermijdelijk woord onderbroken...

Wat nu? De portier komt binnen. Een aangeteekende brief. Exotische zegels. Van een notaris over zee. Voor mevrouw. Aan haar adres daarginds. Maar juist op tijd nagezonden, om haar hier nog te kunnen bereiken. Neen, pardon, eerst even dit ontvangstbewijs tekenen...

Geërfd. Een erfenis voor de weduwe. Te groot om waar te zijn. Dan gepaste consternatie... Hoe jammer, hoe ontzettend tragisch, dat de overledene...

Kom vrienden, niet zoo somber. Zoo iets verzuimen. Het zelf, en dat nog wel door eigen toedoen, niet meer beleven?

Dat nooit.

Als uit een nachtmerrie bevrijd, was hij tot de werkelijkheid terug gekeerd. Hoe had hij de onberekenbaarheid van het leven kunnen vergeten. De kans, dat het ook voor hem, na de onverwachte tegenslag, nog, even onverwacht, een wending ten goede in petto hield. Hij bevond zich in de eetzaal van het hotel, waar thans, tijdens het diner, het podium reeds door een strijkje werd ingenomen. Nog had de grootste drukte niet ingezet, maar van de eerste twee verdiepingen was toch hier en daar reeds een kamer betrokken.

Dien avond, door een brief naar huis opgehouden en later dan gewoonlijk in de eetzaal verschenen, had hij er,

slechts enkele tafels van de zijne verwijderd - en daardoor ook onvermijdbaar eenigszins te verstaan - twee Amerikaanschen aangetroffen. Moeder en dochter blijkbaar. Voor wie het, te oordeelen naar de elegante toiletten en verdere kostbare opschik, op een paar honderd dollars meer of minder niet aankwam. Een lichte buiging zijnerzijds werd minzaam beantwoord.

De dames waren reeds aan het dessert, terwijl een jonge man in smoking bij het tweetal plaats nam. Diens binnenkomen moest hem zijn ontgaan, maar toen hij den ander te zien kreeg en die ook hem ontwaarde, werd hij door botte verwondering, verontwaardiging daarna, wel gedwongen als eerste de oogen neer te slaan... Het jongmensch met de roode das! De parasiet, die hij tot nu toe in allerhand nachtgelegenheden tevergeefs gezocht had. Die het hier op moeder en dochter tegelijk scheen afgezien te hebben... Ongelooflijk.

Het kleine gezelschap, voor meer dan een gewoon diner gekleed, was spoedig opgestaan. Afgerekend werd er niet. De onverlaat had slechts even een glas mee gedronken. De beide Amerikaanschen logeerden dus hier, moesten dien middag haar intrek genomen hebben. Maar dan bevonden zij zich thans in het uiterste gevaar. En werd het zijn plicht in te grijpen, al was het slechts voor de reputatie van het hotel. Zelf in avonddracht, kon hij zonder bezwaar enkele dure nachtgelegenheden bezoeken. In één daarvan zou het drietal wel belanden. En dan...

Terwijl hij met een havanna nog wat natafelde, openden zich voor de laatste dagen van zijn verblijf hier duizelingwekkende verschieten. De deur van een kamer in een leegstaand huis aan de haven was ingetrapt, de schurk op

het nippertje onschadelijk gemaakt. De beide vrouwen ontwaakten uit haar verdooving. Hoe dit onzen redder ooit te kunnen beloonen! Een reeds voor den thans gebonden afperser geteekende chèque kwam uit diens portefeuille in de zijne terecht. Een meesterstaaltje van chantage. Ongehoord. En dat nog wel in dollars...

VIII

Zoo kort voor zijn vertrek en steeds nog... Vertrek? Maar zeer zeker. Er was, na rijp beraad, uitgemaakt, dat hij toch maar naar huis moest terugkeeren. Wat anders bleef er over? Slechts de datum van zijn heengaan was nog onzeker. Of daartoe de terugkomst van den directeur afgewacht diende te worden, of niet...

Met het speurderswerk was het op een sisser uitgelopen. De beide Amerikaanschen hadden zich in de eetzaal niet meer vertoond. Ook de deugniet was en bleef verdwenen. Volgens informatie van den gérant, ging het om de vrouw en de dochter van een schatrijken circus-directeur. Die moest van Amerika uit de boot verzuimd hebben, waarvan de dames hier de aankomst hadden afgewacht. Tot de volgende boot, waren zij wat op tournee. Met dat en dat jongmensch misschien? De gérant beweerde een dergelijk type in het hotel niet gezien te hebben, of daarbuiten te kennen. Verdacht.

Zoo was alleen het circus overgebleven, waaraan zijn verbeelding zich nog te buiten kon gaan. Een met drie pistes natuurlijk en een groote staf personeel. Daar, over zee, bij de administratie een aanstelling te krijgen. Door voorspraak der dames, die toch aan hem zoo goed als het leven te danken... Waar zwierf hij heen?

Het onderhoud met den gérant, na de lunch gevoerd, had hem eindelijk ertoe gebracht, weer eens aan zijn budget te denken. Na de beide nog openstaande rekeningen betaald te hebben, bleef hem slechts een luttel bedrag in handen. De vraag van den gérant, of - bij de toenemende drukte - er nog op gerekend mocht worden, dat de mooie

twee-persoons-kamer met voorrang gereserveerd bleef, had hem dan ook een oogenblik in verlegenheid gebracht. Een oogenblik slechts. Rustig had hij den voorrang bevestigd. En daaraan toegevoegd - hoe hem dit zoo plotseling te binnen viel, wist hij zelf niet - dat, nu hij intusschen voldoende ingewerkt was, er bij de bank geen bezwaar tegen bestond, dat hij, alvorens hier definitief te beginnen, eerst nog even voor enkele dagen naar huis ging. Ter afwikkeling van zaken daar. Overmorgen dacht hij te vertrekken en binnen een week weer hier te zijn. Maar het werd tijd zijn voor de bank...

Pas op het pleintje, voor den schijn nog steeds de richting Koningskade nemend, begon hij zich rekenschap te geven van hetgeen door deze plotselinge vondst allemaal bereikt was. Kon hij het gevoel niet van zich afzetten, alsof van buiten af door sterke hand hem voorloopig iedere zorg voor de toekomst ontnomen was. Op een leugen meer of minder scheen het daarbij niet aan te komen. Met deze laatste echter werd de moeite voor minstens drie anderen gespaard.

Tegenover den gérant was thans niet alleen zijn onverwacht vertrek plausibel gemaakt, maar bovendien moest de ander - door het laten voortbestaan van den voorrang op die kamer - zijn aanstelling bij de bank wel voor definitief houden. Aan crediet voor die laatste dagen kon dit slechts ten goede komen.

En dan, hem zelf was thans, even onverwacht, een vaste datum voor zijn heengaan als gedictieerd. Ongelooflijk. En toch, dit alles bleek het nog niet te zijn...

Eerst in de rust van de openbare leeszaal der gemeentelijke bibliotheek, waartoe hij zich, onbezwaard als het leven

hem dien middag liet, het meeste aangetrokken had gevoeld, viel hem het aller-voornaamste te binnen.

Dat door de gelukkige vondst: ‘slechts voor enkele dagen ter regeling van zaken over te komen’ aan zijn terugkeer daarginds het anders voor beide partijen zoo uiterst pijnlijke, even onverwacht, ontnomen werd. Al was het dan maar voorloopig.

Hoe begeerlijk echter leek thans ieder uitstel van de beschamende noodzaak haar de waarheid te zeggen. Mocht dit dan slechts door een nieuwe leugen mogelijk zijn. Het zij zoo. En dan, kon er gedurende dat zoo genaamde verlof daarginds toch weer niet het een of ander gebeuren, dat...

Steeds weer hetzelfde.

Door de lectuur van het hem gebrachte boek in beslag genomen, kwam hij er nog eenmaal toe, zichzelf en zijn persoonlijke omstandigheden volkomen te vergeten. Terwijl, ook daarna, het rondlopen langs de volbeladen rekken om zelf zich iets ter doorbladering te zoeken, nog de illusie wekte toch weer ergens een vaste aanstelling gevonden te hebben...

In zijn laatste brief naar huis dan, was het hem gelukt, de ‘gelukkige vondst’ door zoo'n bedriegelijke schijn van waarheid te omgeven, dat hij, al schrijvende, ertoe kwam zelf aan wat hij ten beste gaf, te gelooven. Hij raakte niet uitgepraat over de nieuwe betrekking met haar mooie vooruitzichten, die hem ook daarom zo aanstond. Over de goedertierendheid van het lot, dat zich ten slotte weer over hem ontfermd had. Bekende zijn knieval, uit dankbaarheid daarvoor, 's nachts in de mansarde. Tot werkelijk bidden echter had hij het daar niet gebracht. Zij ech-

ter verstond dat en had het intusschen stellig voor hun toekomst gedaan... Hij glimlachte. Om zonder vlekken te maken, verder te kunnen schrijven, moest hij zich op het gladde glanzende papier voor enkele daar nog biggelende sprenkels in acht nemen. Hij schraapte zijn keel. Pas toen hij, ook met de beste wil, niets meer wist te verzinnen, de lange brief met een: ‘Tot spoedig kijks dus. En veel liefs van “mon ami”’ besloten had, werd hem, als terugslag, de leegte bewust, waarin hij nog immer zweefde. Een sfeer van enkel verdichtzels, die hij zelf om zich opgeroepen had, van werkelijkheid nauwelijks meer te onderscheiden.

Den voorlaatsten morgen van zijn verblijf had hij grootendeels zoek gemaakt met het aan de man trachten te brengen van enkele sieraden. Het daarvoor gebodene viel hem - na veel heen en weer lopen - danig tegen. Tot een juwelier, wien zijn wantrouwen niet ontging, hem, half spottend, den raad gegeven had, de voorwerpen dan maar eerst in de stedelijke bank van leening te laten taxeeren. Lang had hij gearzeld daar, met zijn witte slobkousen, binnen te gaan. Maar toen bleek hem, dat er voor het beleenen alleen reeds bedragen konden worden verstrekt, die voor het hoogste koopbod hem in winkels gedaan, nauwelijks onderdeden. En had hij dan een paar sieraden verpand.

Op die manier ook bleven zij, voorlopig althans, in zijn bezit. Er door verkoop terstond en voor goed afstand van te moeten doen, zou hem toch zeer moeilijk gevallen zijn...

Dit onderweg te bemerken, had hem weer doen beseffen,

hoe noode hij dan wel in het beslissende oogenblik, door eigen toedoen, van het leven zelf afscheid zou kunnen nemen.

Gelukkig maar, dat, met een weer goed gevulde portefeuille, ook de stemming weer opfleurde. Al te fleurig echter mocht die toch ook niet meer worden. Dat bracht, met de onzekerheid van de toekomst, slechts dubbele onrust. Dan meende hij soms te bemerken, dat thans, zoo laat nog, aan zinnelijke aanvechtingen gehoor te verleen, reeds gelijk stond met een toegeven aan dat andere eigenninnige verlangen naar het einde...

Dien middag, na de lunch nog vermoeid door het doelloos bezoek aan allerhand, in verschillende stadswijken gelegen, juwelierszaken, had hij de verzoeking niet weerstaan zich, alvorens de straat weer op te gaan, even een siesta in de mansarde te gunnen. Met den gérant behoefde hij voor het verlaten van het hotel, geen rekening meer te houden.

Het hokje boven stond omtrent dit uur in volle zon en, daar eenmaal gekleed op het bed uitgestrekt, was hij terstond in slaap gevallen. Pas tegen de schemering ontwaakt, kwam hem de lunch met Jules te binnen. Hoe hij, na afloop daarvan, hierboven een toevlucht had gezocht, om van zijn verbijstering over het mislukken der reis te bekomen. Nimmer had hij zich, in de hem ook innerlijk vreemde stad, zoo doelloos eenzaam gevoeld als toen. Nauwelijks weerstand kunnen bieden aan den drang haar terstond te verlaten.

Thans, zich hier niet minder vereenzaamd wetend, moest hij zich geweld aan doen om aanstalten voor zijn vertrek te maken, alleen in het hokje met pakken te beginnen.

Spoedig had [hij] het gestaakt, al werden dan, aanvankelijk, zijn gedachten daardoor eenigszins afgeleid, en, met hem onbekende bestemming, het hotel verlaten.

Er teruggekeerd, had hij zich nog haastig moeten verkleeden, om niet als laatste in de eetzaal te verschijnen.

Hoe snel, onmerkbaar schier, thans - zoo kort voor het einde - de tijd verging. Hij bevond zich, na het bezoek aan een vaudeville, reeds in een gelegenheid met nachtpermissie, de voornaamste en duurste hier. Maar dat behoefde hem, na de aanvulling van zijn budget, niet meer af te schrikken.

IX

Hij had aan dit casino de voorkeur gegeven, omdat er niet gedanst en door het mondaine publiek, ook voor de rest, een weldoende reserve in acht genomen werd. Zoo vond hij afleiding, zonder daardoor verhinderd te worden, voor zijn vertrek nog eens met zich zelf te rade te gaan. Door drie in elkander loopende hooge zalen, in verschillende zachte tinten gestoffeerd, bemeubeld en overeenkomstig verlicht, was een défilé der betere halfwereld begonnen. Slechts gedempte muziek vanuit een balcon op den achtergrond, begeleidde het gegons der vele stemmen.

De drukte scheen haar hoogtepunt bereikt te hebben. Het défilé werd door het algemeen gedrang telkens weer gestremd. Mannen in avonddracht, gedécolteerde vrouwen vonden zoo gelegenheid elkander van zeer dichtbij op te nemen. Door vluchtig enkele woorden te wisselen zich, wederzijds, voor het doel van hun komst te taxeeren. Het eigenaardigste leek wel, dat op dit soort van markt een decorum werd in acht genomen, zooals dit ternauwernood in de beste kringen bewaard blijft.

Ook op wie wist, waarom het hier ging, moest dit fleurig beeld, in zijn gebonden bewegelijkheid, soms nog den indruk maken van een overvolle galareceptie in de een of andere voorname ambtswoning. Door mengeling van talen, door een rijk voorzien koud buffet aan een lengtewand van het middenvertrek opgesteld, waar kellners met tressen in kniebroek bedienden, werd deze schijn nog versterkt. Een echtpaar ergens om cercle te houden, was nog het eenige, wat eraan ontbrak.

Ook hij had zich aan deze illusie niet kunnen onttrekken en daarbij tevens bemerkte, hoe thans de omgeving hier - als vroeger zoo dikwijls reeds die van een druk bezochte salon - zich in zijn verbeelding immer meer, steeds verder uit te breiden begon. Over de stad, van land over zee, tot het uitspansel daarboven, een heelal er omheen.

Toen even later ergens door een vrouw te uitbundig voor dit milieu werd gelachen, drong zich ook weer de eigenaardige gewaarwording aan hem op, haar dit aanmatigende lachen nog enkel vanuit een skelet te hooren doen.

Ditmaal echter, in plaats van dergelijk verbeeldingswerk voor een soort van overbewustheid te willen laten doorgaan, meende hij, van de laatste gewaarwording vooral, eerder het smakelooze, degenereerende te onderkennen. Tegenhanger - op haar wijze - van den drang om zich onder de elegante dracht als van een publiek hier het naakte vleesch met zijn geheimplekken voor te stellen. Zij het dan, dat door deze voorstelling de zinnen meestal wel meer zullen worden aangetrokken, dan door die van een geraamte. Misschien kwam het slechts erop aan, deze voorstellingen behoorlijk uit elkander te houden, of te trachten een vermenging van beiden te verdragen.

Hier kon hij een glimlach niet bedwingen, die door een jonge schoonheid, langs zijn tafeltje komend, zonder eenig voorbehoud werd beantwoord.

Maar zoo nog wat verder gaande, te bedenken, dat ook de intense voorstelling van een heelal tot tweeërlei uiteenviel. De eene keer de meest verheffende gevoelens wekkend, andermaal naamlooze verschrikking. Leek dit geen aanduiding, dat wellicht ook deze voorstelling een typisch menschelijke was. Die dus, zoo noodig, mocht worden

beknot. Zoo noodig? Maar zeer zeker.

Om te trachten door tempering van die hang naar een steeds meer verruimend bewustzijn, den drang tot overdaad der zinnen mee te doen krimpen. Nu eenmaal was gebleken, hoe beiden zich in wisseling bevinden. De een er zonder de ander, en omgekeerd, niet zou wezen. Dat door één van de twee aan banden te leggen, alle twee bedwongen worden...

En wanneer zeker iemand bovendien bleek, dat hem de kracht niet meer vergund werd om zich - van eigen-huis-uit als het ware - tegen een te veel aan zinnelijkheid te keeren? Wat bleef zoo iemand anders over dan dit nog eens op deze averechtsche manier te probeeren. Van nu af aan voor een tafeltje een kameromgeving ruimschoots voldoende te laten. En wanneer op zoo'n tafeltje wat champagne was komen te staan, des te beter...

Opgelucht schonk hij zich nog eens in. Al leek het wat mager, dit was dan toch maar het resultaat eener uitlegging van zijn bijzondere geval, waaraan hij zich soms reeds, tijdens een nachtwake in de mansarde, had gewaagd.

Iemand, die ten slotte geen dag, geen uur meer rondloopen kan, zonder het bewustzijn door een heelal vol wentelende hemellichamen omringd te worden... Wel, die heeft - hoe verheffend zoo'n besef op zijn tijd moge werken - een geestelijk defect. Beslist. En van hem is dus alles te verwachten...

Boven het stemgeroes begon gezang uit te gaan. Het défilé had zich aan de tafels en het koude buffet verspreid. Opzij van het balcon in de achtergrond stond, begeleid door de muziek daar, een kleine breed geschouderde man

te zingen. Door het weer vrij gekomen middenpad deed die, al zingende, soms enkele schreden langs het publiek en gaf thans, aan een der tafels in zijn omgeving, het refrein van zijn lied ten beste. Refrein, dat het over een: ‘sterven deert ons niet meer’ had en evenmin voor deze mondaine omgeving leek te passen als de bijna spookachtige verschijning van den ander. In tegenstelling met diens zwarte smokingdracht en raafzwart haar, werkte het wasbleek gelaat nog valer. Door een naar binnen gekeerde sombere gloed der groote amandelvormige oogen omgaf hem een zekere vertrouwdheid met den dood, die hij met gebarsten stem bezong.

Toen hij zich, bleek-verbeten, met een ruk naar het verre en toch al gedempte orkest omkeerde, als ter vermaan om hem in zijn eenzaamheid niet te verzaken, werd hier en daar vanaf de tafels tot stilte vermaand. De uitwerking, waarop deze eigenaardige voordracht was berekend, bleef ook hier niet uit. Reeds had een der vrouwen even de tip van een kanten zakdoekje aan de oogen gebracht. Zelf voelde hij iets achter in zijn keel opkroppen en verzuimde daardoor wellicht den zanger, die langs zijn tafeltje terug kwam, met een gift te bedenken. Zooals hij dat anderen heimelijk had zien doen.

Luchtiger afwisseling was gevolgd, zijn aandacht nauwelijks meer in beslag nemend. Zoo kon hij zijn gemijmer opnieuw den vrijen loop laten, dat zich ditmaal met practischer aangelegenheden dan een uitspansel bezig hield. Want al stond een terugkeer naar daarginds thans vast, er tegen opzien deed hij daarom niet minder. Zoo'n week van respijt om haar de waarheid te zeggen, vloog om. En wat dan?

Maar om zelf zich dien laatsten nacht hier te vergallen, had hij dit dure casino niet opgezocht. Straks in de mansarde bleef voor beslommeringen nog gelegenheid genoeg. Lang immers kon hij niet meer blijven, daartoe vertrok de ochtendtrein te vroeg.

Opnieuw trof hem de goede toon, die hier, zelfs omtrent dit late uur bewaard bleef. Bij het koude buffet stonden thans, met bordjes of glazen in de hand, rijen mensen opgesteld. Opzij daarvan hadden anderen het zich aan ronde gedekte tafeltjes gemakkelijker gemaakt. Hier en daar in de zalen zag men zich genoodzaakt aan door enkele paartjes bezette tafels groepjes te vormen. Dit werd dan door buigen en verontschuldigen begeleid, waarvan de vormelijkheid toch weer overdreven aandeed. In zijn naaste omgeving meende hij dan ook, onder luchtig en lachend praten door, soms reeds iets als een loven en bieden te vernemen.

Misschien, dat de velerlei mogelijkheden, die zich hier op zeker terrein voor dit publiek niet slechts in een ver en onbestemd verschiet aanboden, de aanwezenden er gemakkelijker van een onvertogen woord of misplaatst gebaar terughielden. Daardoor echter juist kwamen werkelijkheid en schijn in een minder schel contrast te staan, dan dit wel ergens in een gezelschap het geval kan zijn, waar het bijzonder vormelijk en voornaam toeging.

Daar had hij soms de gedachte aan katten niet van zich vermogen af te zetten. Zoals die overdag in de zon aan het raam wijsgeerig zitten te spinnen, na eerst zorgvuldig toilet gemaakt te hebben. Terwijl 's nachts hun afgrijselijk gekerm op platten en in parken, getuigenis ervan af legt, hoe de natuur, ondanks alle uiterlijk vertoon, haar rech-

ten erbarmloos blijft vergen.

Of het onder menschen zoo veel anders gesteld zou wezen?

Aan zijn tafeltje, slechts voor twee personen bestemd, waarvan kort te voren een jongmensch, geblanket en met een piepstem, was opgestaan, had onverhoeds een statige matrone plaats genomen. In een voor haar leeftijd passend atlaszijden avondtoilet, toegerust met een zilveren face-à-main, de reeds wat dorre hals door een smalle vederboa half gemaskeerd.

Naar haar populariteit op de markt te oordeelen, daar een reeds oud-gediende. Naar haar uiterlijk, een in ieder opzicht geslaagd model voor wie, in verbeelding, ook eens met zijn schoonmoeder naar bed wil. Hij liet haar wat drinken.

Hem verschafte zij aanvankelijk de illusie door de gastvrouw der geslaagde receptie met een bezoek vereerd te worden.

Hij had gemeend het onderhoud in dien geest te mogen voeren. Tot spottende blikken van verschillende kanten naar hun tafeltje hem nog bijtijds ervoor hadden behoed, van deze omgeving de risee te worden.

Om aan de pijnlijke situatie een einde te maken, zich herinnerende ook met pakken nog niet klaar te wezen, wenkte hij den kellner om betaling.

‘Et pour mes petits gants?’

Reeds half overeind had hij haar, half onwillig, een verkreukeld biljet toegeschoven.

X

Hij zat op een bank aan de zoom van een straatweg, met uitzicht over het haven-complex er beneden.

Die laatste nacht, na zijn bezoek aan het Casino in het hotel teruggekeerd, voelde hij zich zoo vermoeid, dat het vooruitzicht na langen tijd misschien weer eens goed te zullen kunnen slapen, hem ervan terughield opdracht te geven hem voor de ochtendtrein te wekken. Tot verder pakken was het zoo evenmin gekomen...

Om overdag te reizen, zooals zijn oorspronkelijk voornemen was geweest, had hij reeds om vijf uur moeten opstaan. Derde klas nam het traject een omweg en, door oponthoud aan kleine stations, bijna het dubbele van den tijd in beslag, daartoe noodig voor een doorlopende D-trein van enkel eerste en tweede klas. Die dan ook 's morgens pas om negen uur vertrok.

Aan een plotselinge opwelling gehoor gevend, moest hij zich deze bezuiniging van de terugreis hebben opgelegd. Thans speet het hem, te veranderen echter was het niet meer. Na de aanschaffing van het biljet en de laatste afrekening in het hotel, beschikte hij nog enkel over wat geld voor de onvermijdelijke uitgaven tijdens het lange traject.

Door een behoorlijke nachtrust gesterkt, had hij den laatsten dag van zijn verblijf doorgebracht, alsof er niets van belang op komst was. 's Morgens de bibliotheek nog even bezocht, na de lunch wat in het centrum rondgelopen en zich pas laat in den middag naar het hotel terug begeven om er verder te pakken.

Daarna moest hij, uit verveling, nog wat de kant van de

haven zijn uitgegaan. Nu hij aan het water zat, viel het hem te binnen, verzuimd te hebben om nog van Jules afscheid te nemen. En dat, terwijl zijn weg hierheen hem over de Koningskade langs de bank gevoerd had. Onbegrijpelijk. Maar niets meer aan te doen. De ander was alweer naar de residentie onderweg.

Rancune kroop in hem op. Rancune, die hem ook reeds ervan terug gehouden moest hebben, den ander aan zijn toezegging van een voorschot te herinneren. In plaats van ook deze vernedering te ondergaan, zich tot het niet minder beschamend bezoek aan een lomberd had weten te dwingen.

Want geen twijfel meer, dat hij eerder voor dat baantje te goed geweest was, dan dat het boven zijn krachten zou gaan. De ander had hem koelbloedig verloochend. Pennelikkerij. Een afdeelingsschef, die een luster kantoorbuisje erop na hield. Krent met een bolhoedje. Maar dat zulk werk zoo goed betaald werd. Bank voor belaste waarden. Wel zeker, met de zware salarissen van de heeren ambtenaren. Wat dat betreft, had hij toch graag nog even meegeholpen de pot te verdeelen...

Het was te merken, dat de dagen begonnen te lengen. Het havencomplex beneden stond nog in hetzelfde straffe licht als bij zijn komst. Terwijl het over de straatweg onder de hoornen reeds schemerde. En hoe stil het hierboven was. Nog geen voertuig of voetganger was intusschen voorbij gekomen.

Voor het eerst sinds zijn verblijf, durfde hij zich zonder eenig voorbehoud aan een bien-être over te geven. Zijn denken stootte zich nergens meer aan zich zelf, zoodat niets hem belette, zich voor een wijle in het gloedvolle

schouwspel, hem thans door de zinnen geboden, volkomen te verzinken.

De vorst scheen niet lang meer te zullen duren. Naar zee toe, waar de zon begon onder te gaan, hadden zich waaierachtige wolkgevaarten verzameld, waarvan enkele rossig-belichte uitloopers, ranke vuurpijlen gelijk, naar het nog teer-groen-blauwe zenith opstegen.

Tot hij dan toch weer uit deze weldoende zelfvergetelheid werd opgeschrikt. Door de herinnering aan het ditmaal toch wel zeer bezwaarlijke van de terugreis. Straks, na het laatste diner in de groote eetzaal bij een strijkje, was het buiten volslagen donker. Dan bevond hij zich in zoo'n overvolle coupé met houten banken. Op een lange slapelooze nacht, zou in dien trein een niet minder onrustige dag volgen. En per derde klas daarginds aan te komen, moest direct verdenking wekken... Om den schijn te redden, kon hij, ergens kort voor het einddoel, misschien in een D-trein overstappen... Om den schijn te redden! Hoe had hij een weerzien onder dergelijke omstandigheden, al was het dan slechts voor dit vluchtig oogenblik hier, kunnen vergeten. Een week van respijt om de waarheid te zeggen, kon aan het voor hem schier onoverkomelijke daarvan niets veranderen. Integendeel. Haar verachting voor hem, om zijn gewetenloos bedrog, moest, juist na afloop ervan, des te heviger zijn. Zoodra zijn verbeelding thans ook maar even die richting uitging, hij dit zoo gevreesde oogenblik in werkelijkheid meende te doorstaan, dan beleefde hij, tegelijk, de onherroepelijke vervreemding, die voortaan tusschen hen beiden het gevolg ervan moest wezen. Afgelopen. Ook dat!

Opnieuw kwam het tot een 'chaos' in zijn denken, dat ten

slotte verstomde, als onder een te zware last bedolven. Was uit een heden, dat hem zoo nog bleef, met het verleden de toekomst tegelijk verdwenen.

Op het smalste der havenhoofden, waar hij zoo kort geleden aan den drang dier vreemde macht ternauwernood was ontkomen, bewogen zich tegen het late licht uit zee, nog slechts enkele in de diepte verkleinde gestalten.

Wat van de bank af voerde een steenen trap, met gemakkelijke breede treden en aan weerszijden afgerasterd, in de glooiing onder den straatweg omlaag.

Waarom zou hij, alvorens zich aan de vernedering van die terugkeer uit te leveren, daar beneden het toeval eerst nog niet even een eerlijke kans gunnen?

Eerder dan verwacht, werd juist de kade, vanwaar hij bijna het water ingedrongen was, door de laatste wandelaars ontruimd. Daar zouden hem de enkele menselijke gestalten, die zich nog aan de overkant ervan bewogen, niet meer kunnen bereiken. Hier bevond zich niemand om hem ervan terug te houden op te staan en de gemakkelijke steenen trap af te dalen. Hij moest nu maar...

‘Doe het niet. Zeg ik je. Laat het!’

Wat nu? Dezelfde stem van die nacht op de mansarde, waardoor hij toen nog eenmaal tot een sprong in de leegte werd aangezet, zou hem thans willen beletten zijn plaats op die bank hier te verlaten? Maar dan ook diende zij hem de richting kenbaar te maken, die hij straks wèl had uit te gaan. Om zich alsnog aan een einde door eigen toedoen en, tegelijk, aan die smadelijke thuiskomst te kunnen onttrekken. Zoo echter dreigde de verwarring in zijn denken hem reeds van iedere oriëntering te beroven.

Scheen 'nu-en-hier' evengoed voor 'nooit-en-nergens' te kunnen doorgaan...

Door een lichte duizeling werd hij ertoe gebracht, zijn hoed af te zetten en naast zich neer te leggen. In hetzelfde oogenblik moest de koele avondwind hem weer tot bezinning hebben doen keeren.

Op de chaussee was het schier zonder overgang donker geworden. Maar toch niet zoo, of hij kon van een gestalte, die geheel onverwacht opzij van de bank was komen te staan, nog enkele van de meest in het oog vallende bijzonderheden onderkennen.

Dit ineengedrongen mannetje vertoonde een treffende gelijkenis met de kleine breedgeschouderde zanger uit het casino. Even zwartharig en bleek, eenzelfde naar binnen gerichte gloedvolle blik.

Slechts door uit een aan de overkant van den straatweg, achter de bank, gelegen park te komen sluipen, had de ander hem zoo snel en geruischloos kunnen verrassen.

Met de rechterhand lichtelijk steun zoekend aan het uiterste einde van de leuning der bank, de linker op de borst, om een losse zwarte cape gesloten te houden, die hem slechts even tot over het middel reikte, bleef de vreemdeling hem zwijgend gadeslaan. Naar de dichte laag stof op zijn bonkig schoeisel te oordeelen, moest de ander een langen weg achter zich hebben.

Zonder zelf nog een woord of gebaar te kunnen vinden, om zijnerzijds de thans bijna dreigende stilte, hier in het halfdonker tusschen hen beiden opgeroepen, te ontspannen, bemerkte hij, hoe deze geheimzinnige figuur, ook zoo zijn nieuwsgierige verwachting onverminderd gaande hield.

Met de korte cape kon het een brievenbesteller zijn, die zich daar, op zoo geringen afstand van hem, had opgesteld. De hooge gekartelde pet echter, met ver vooruitstekende stijve klep, was er een zooals hier de politieagenten die droegen. De plumpe schoenen pasten meer bij een grondwerker. Geheel in zwarte dracht, zou de ander, wanneer hem daartoe het formaat niet had ontbroken, voor een lijkbezorger hebben kunnen doorgaan. Thans liet de bleeke vlakke linkerhand van de cape af. Verdween, terwijl dit losse kleedingstuk naar beiden zijden openviel, zoodat een lichtschijnsel, dat plotseling vanonder de luifel aan het hooge hoofddekseel kwam, zich over een breed glanzend lint verspreiden kon. Een soort van gala-sjerp, zooals die wel bij de allerhoogste orden, schuin over de borst, gedragen wordt.

Van deze hier echter was de zwaar zijden stof verkreukeld en besmeurd, als ware het lint ergens onderweg gevonden, of tusschen verlepte bloemen uit een vuilnisemmer opgediept.

Des te meer verwonderde hij zich dan ook erover, dat hem van een dergelijk bezoedeld en half vertrapt lint, nog in ranke blinkende sierletters de spreuk: 'Ik ben de Weg', als belofte voor veilig geleid tegemoet flonkerde.

Dus toch!... Want juist omdat hij niet langer aan het onwezenlijke dezer verschijning te twifelen vermocht, bevestigde zich de waan, dat de vreemde en zoo gevreesde macht - na herhaald aandringen zijnerzijds eindelijk goedgezind - zich thans van dezen bode bediende.

Om de 'chaos' van zijn denken te helpen ontwarren; vanuit een nooit-en-nergens, dat daar de overhand dreigde te nemen, hem weer een veilige en blijvende

toevlucht naar een ooit-en-ergens te banen...

Daartoe had hij den ander slechts te volgen, die, weer naar den rand van het park geslopen, hem vandaar met een lichtsignaal wenkte. Wat, wie belette hem nog altijd op te staan? De cape verdween in het donker.

Thans viel het hem pas te binnen, dat hij, ondanks zijn verkwisting in het hotel en daarbuiten, het nog niet tot de aanschaffing van een kleine attentie voor haar gebracht had. Met een gemoed vol leugens en leege handen kwam hij daarginds zijn opwachting maken. Het liet hem onverschillig, geboeid als hij werd door het bovennatuurlijke, dat zich, na het verdwijnen van den vreemdeling, thans ook in de omgeving begon te voltrekken.

Op de chaussee was het, in plaats van donkerder, weer bijna even licht geworden, als toen hij er op de bank was gaan zitten. Over het havencomplex echter leek het licht verschaald, zoodat, vanaf de straatweg boven, de zee niet meer tot aan den horizon te overzien was.

Beide lichtschakeeringen begonnen zich thans te vermengen, ineen te loopen. Tot een mat-glanzend voorhangsel, dat in de verte het luchtruim volkomen verborg. Het eigenaardige daarbij was weer, dat deze wand van licht - al naderkomend - aan omvang afnam. Zooals - omgekeerd - vroeger wel het verkleinbeeld van een venster zich snel en harmonica-achtig van hem verwijderend, ten slotte zijn ware plaats en grootte in de buitenwereld terug gevonden had.

Thans moest, in zijn beperking, de lichtwand het naar eigen wijze tot een soort van venster hebben gebracht. Zij het dan tot een, voor menselijke verhoudingen, nog altijd reusachtig matglazen raam. Tegelijk echter zoo vlak

aan zijn gelaat, dat het hem bekleemde. Zijn ademhaling even deed stikken, als in een te eng bedompt vertrek. Spontaan had hij zijn rechterhand naar de hartstreek gebracht. Wat nu? Daar en om de linkerkant van de borstkas nog enkel leege ruimte. Waarin hij tastte zonder eenigen weerstand te ontmoeten, tot het leek, alsof ook die hand zich even vormloos begon op te lossen. Haar terug te trekken vermocht hij niet meer, evenmin de linkerhand, ter controle, nog in beweging te brengen.

Een weldoende vermoeidheid, een lichte roes gelijk, doortintelde hem. Hij was op punt hier nog even een dutje te doen en betrapte, in dien halftoestand tusschen waken en slapen, zijn lichaam erop zich voor den tocht van iederen nacht naar een nergens-en-nooit gereed te maken. Daaraan was voor hem, na zijn ervaring op dit gebied, niets verontrustends.

Om zich wat lucht te verschaffen, probeerde hij te slikken, het tot een oprisping te brengen. Het een noch het ander gelukte hem meer. Hij glimlachte. Zoo'n Jules toch. Hoe iemand iets dergelijks in koelen bloede durfde te beweren. Sterven zou enkel nog een kwestie van slikken wezen!

Tot hij, in een plotseling besef van hetgeen hier op het punt stond te gebeuren, daartegen volop in verzet kwam. Zich van de bank trachtte te verheffen om blindelings op de vlucht te slaan.

Geen voeten meer om ermede steun aan den grond te vinden? Geen grond meer om aan voeten steun te bieden? Ook ditmaal zou het een wel weer niet zonder het ander zijn. Thans en hier echter verzonk ieder dilemma in het niet.

Tegen een licht, dat steeds strakker, straffer, immer verblindender hem omringend en doordringend, zijn denken begon te verzengen. Hij, van een buitenwereld en van zich zelf, volkomen afgesloten werd. Zonder, zijnerzijds, nog oogen te hebben om zich ertegen te sluiten. Handen, om ter afweer ervan, aan een gelaat te kunnen brengen...

De spoorlooze verdwijning van een der mannelijke gasten van het grootste hotel in het havenkwartier, hield de aandacht der lezers van de 'Faits divers' enkele dagen gespannen.

Als gevolg van een oproep der politie, had zich de vinder van een hoed van den vermiste gemeld. Dat deze laatste, zoo kort voor zijn verdwijning, nog bij de gemeentelomberd enkele sieraden had verpand, gecombineerd met het feit, dat diens hoed op een bank in de nabijheid van de havenhoofden gevonden werd - aldus het officieele rapport - wettigde het vermoeden, dat hier door verdrinking zelfmoord was gepleegd. En dit te meer, nadat, volgens enkele betrouwbare getuigen, gebleken was, dat de gesignaleerde zich kort voor zijn verdwijning, op een der kaden in verdachte wijze dicht langs de waterkant bewogen had.

Dreggen naar het stoffelijk overschot had evenmin resultaat opgeleverd als confrontatie van nabestaanden later met nog in de haven of omgeving aangespoelde doode mannen. Op geen van hen trouwens werden de eveneens vermiste beleeningsbriefjes aangetroffen.

Opzienbarende gevallen, klein van formaat echter als het onderhavige, verliezen, juist doordat zij te zeer in duister-

nis gehuld blijven, spoediger dan andere sensatie-berichten de algemeene belangstelling. Terwijl zij over het leven van degenen, die met zoo'n vermiste in liefde verbonden waren, een zwaarder schaduw werpen, dan de zekerheid van diens dood op den duur vermag te doen.

1950

Laatste reis

I

[Dit schrift vangt aan met enkele uitgescheurde bladzijden. Waarschijnlijk heeft de auteur verteld dat het hotel een uitbreiding heeft ondergaan. De tekst vangt dan bovenaan de bladzijde aan als volgt.]

...uitgebouwd zijn. Hiervan ook getuigden in de hall nog een zweem van verflucht, het opvallend frissche groen der hoge potpalmen, nieuwe rieten armstoelen met bijbehorende bank en vooral een smetteloos gloedvol vloerkleed. Als eenig aanwezige daar was op de rieten bank, half liggend, een modieus gekleede jonge man gezeten, die zich door het binnenleiden van een nieuwen gast er niet van afhouden liet in een der flonkerende geslepen wandspiegels zijn felroode das met nonchalante zelfvoldoening gade te slaan.

Opzij, twee treden hoger, volgde een soort woonvertrek, welks degelijk eikenhouten meubilair, in tegenstelling met de vlotte inrichting van de lichte hall, aan een overleefd menschengeslacht herinnerde. Over den rug van een groentrijpen leunstoel ontbrak zelfs de antimakassar niet. Thans verlaten en half-donker, diende deze kamer voor lees- en schrijfgelegenheid, waar blijkbaar ook gerookt kon worden.

De weer twee trapjes lagere eetzaal daarachter grensde aan een tochtige binnenplaats, waarvan zij, door ramen

halverwege met transparant papier beplakt, overdag haar licht scheen te moeten ontvangen. Bij het zwakke schijnsel van een enkele zolderlamp was een kelner in hemdsmouwen met afruimen en voorbereidselen voor den ochtend bezig. Kaler dan een wachtkamer, bood deze pijpenlade met vier rijen smalle tafeltjes desnoods voor een haastig maal aan de inzittenden van een groote touringcar plaats. Thans bleek er van de vele tafeltjes slechts hier en daar een wit gedekt en in gebruik te wezen. De rest was, zonder eenig eetgerei, met bonte kleedjes belegd. Zoo bleef er, om zich een rustig hoekje voor het ontbijt te verzekeren, keus te over.

Pas kort voor het vertrek naar overzee van een der groote passagiersbooten, of gedurende de eerste dagen na terugkeer van daarginds, was het hôtél bevolkt. In zoo'n tusschenperiode als thans ging er bijna niets om. De portier, die dan tevens de lift bediende en nog ander werk van personeel, dat gemist kon worden, te verrichten had, meende, in een mengelmoes van Vlaamsch en Fransch, ook deze bijzonderheid niet onvermeld te mogen laten. Als om te vergoelijken, dat het beneden zoo weinig huiselijk was, er van de directie zich niemand ter begroeting vertoond had en hij zelf in een, aan de hals opengelaten, verrafelde uniformjas rondliep.

Aan de eerste verdieping voorbijschuivend, vergunde het traliewerk van de stalen kooi een vluchtigen blik in een salon voor ontvangsten of concerteeren gereserveerd; een groote vleugelpiano en de meeste der lage zetels waren er door linnen overtrekken omhuld. Onverwacht bleef zoo toch weer een gunstiger indruk achter, die dan door het snel wisselend uitzicht op de tweede étage nog bevestigd

werd. In het gedempte licht daar strekten zich over de aangrenzende gangen heldere roode loopers uit. Enkele kamers stonden half open. Ruim en geriefelijk, leken zij, voor een langer verblijf, ook overdag desnoods bewoonbaar... Maar de lift trok nog hoger en haar in de derde verdieping verlatend, viel het terstond en te pijnlijker op, hoe benauwend hier door houten schotten met de ruimte werd gewoekerd. Daarbij was het er kil en zoo donker, dat een vreemde zijn weg op den tast had moeten zoeken. Meer dan een slaapkabinet scheen ook de door Jules besproken en thans door den portier geopende logeerkamer niet te hebben mogen worden. Nadat licht was ingeschakeld, bleek tusschen het ledikant en een kleerkast ertegenover nauwelijks door te komen. Voor den geenszins lagen prijs was toch een veel behoorlijker onderkomen te verwachten geweest. Een koffer van flink formaat zou hier slechts opzij van de vaste waschtafel, in de smalle ruimte tusschen venster en bed tegen het kozijn overeind staande, plaats kunnen vinden. Maar die koffer was zoek geraakt. Na een traject van veertien uur sporen. Pas toen de portier, wantrouwig van beroep, opnieuw naar de eigenlijke bagage vroeg, werd het ongerief van dit verlies ten volle beseft. Of er gewekt moest worden? Om half acht; flink bonzen. De portier was heengegaan... Het hokje lag aan den voorkant van het hôtél. Daarom waarschijnlijk het opgeschroefde tarief. Met uitzicht over een triest pleintje in de diepte, waar zoeven de auto haar rit van het station door de lichte binnenstad, na een korte zwenking, onverhoeds beëindigde en dat, verlaten onder een kring van naakte boompjes, teleurstelling, dan spontaan wantrouwen had gewekt. Reeds dadelijk na aan-

komst echter geldelijke achteruitgang als aan den lijve te moeten ondervinden, bleek dit voorgevoel aan somberheid verre te overtreffen en was door Jules toch te vermijden geweest. Of had die wellicht het, in de eerste schrik, nog wat aangedikte relaas der catastrofe al te letterlijk opgevat? Maar dat op deze hoogte de centrale verwarming nauwelijks meer functioneerde, behoefde hem...

[Hierna zijn in het cahier twee door Van Oudshoorn beschreven bladzijden uitgescheurd, en is het schrift verder leeg.]

IV

[Helaas bevindt zich in de nalatenschap niet het cahier dat de rest van hoofdstuk I, de hoofdstukken II en III en het begin, zes cahier bladzijden, van hoofdstuk IV bevat.]

Van het stadsbeeld overdag had hij, voor zijn doen, spoedig genoeg gezien. In de uitgestrekte parken, aan het water met een achtergrond van bosschen vooral, moest 's zomers het oponthoud een verkwikking zijn. Voor een verkenning van de omstreken, waarvan twee groote meren de voornaamste attractie waren, bleken de trajecten heen en weer te lang om zonder de lunch in het hôte! te verzuimen, daarvan naar behooren te kunnen profiteeren. Zoo had hij gemeend zich voor de tweede helft der week die hem nog bleef tot het bezoek van musea en ten slotte enkel nog tot het toch rustiger verblijf in de openbare leeszaal der nationale bibliotheek te mogen beperken. Door zijn lectuur in beslag genomen kwam hij er soms (toe) zich zelf en zijn persoonlijke omstandigheden volkomen te vergeten. Terwijl, ook wanneer hem dit niet gelukte, het rondloopen langs de rekken om een ander boek te zoeken, de illusie wekte, weer ergens bezigheid gevonden te hebben.

Toen hij in het hôte! volledig pension genomen had, waren er van de groote eetzaal de tafels reeds sinds eenige dagen voltallig gedekt. Tijdens de lunch bleef het bezoek nog tot wat aanloop van buiten af beperkt. Ook om er te dineeren vertoonden zich aanvankelijk, behalve soms enkele toevallige gasten, als vroeger nog slechts de habitués.

Een der laatste avonden echter had hij, vroeger dan gewoonlijk in de eetzaal verschenen, er, slechts enkele tafels van de zijne verwijderd, en daardoor onvermijdbaar te verstaan, twee Amerikaanschen aangetroffen. Moeder en dochter blijkbaar, voor wie het, te oordeelen naar de toiletten en verdere kostbare opschik, op een paar honderd dollars meer of minder niet aankwam. Een lichte buiging zijnerzijds werd minzaam beantwoord.

Kort daarop had een jonge man in smoking bij het tweetal plaats genomen, dat door diens uitspraak van sommige Engelsche woorden herhaaldelijk tot (ook) voor de omgeving aanstekelijk lachen werd gebracht. Misschien ook, dat de ander, die het op moeder en dochter tegelijk afgezien scheen te hebben, zich telkens opzettelijk zoo versprak. Om de stemming lossier te maken, als ongewild een dubbelzinnigheid te plaatsen en ten slotte een vertrouwelijke wending aan het gesprek te kunnen geven, dat nog slechts onsamenhangend verstaanbaar werd.

Het kleine gezelschap, voor meer dan een gewoon diner gekleed, was spoedig opgestaan. Afgerekend werd er niet. De jonge man had pas tijdens het dessert zijn opwachting gemaakt en slechts een glas mee gedronken. De beide Amerikaanschen woonden dus in het hotel, moesten er dien middag hun intrek genomen hebben. Met de stille tijd scheen het nu toch langzaam aan voorbij te zijn. In den ander had hij aan diens laatdunkenden blik, het jongmensch herkend, dat dien avond van zijn komst in de hal voor een der wandspiegels bezig was zijn roode das te verschikken. Zonder zich te kunnen herinneren waar of wanneer, meende hij ook nu weer den opdringerigen aansteller vroeger elders gezien, met hem daar-

ginds, als hier zoo even nog, ergens van aangezicht tot aangezicht te hebben gezeten...

Pas in de stille taveerne tegenover het hôtel, waar hij het sluitingsuur placht af te wachten en hem de vluchtige afwisseling in de eetzaal door de aanwezigheid van het drietal daar, weer voor den geest kwam, viel het hem in, dat het slechts de treffende gelijkenis van het jongmensch met een individu daarginds moest zijn geweest, die tot de veronderstelling geleid had, dat hij hem vroeger reeds elders had ontmoet.

Een van het internationaal beruchte slag, dat, uiterlijk steeds onberispelijk verzorgd, de man van de wereld speelt. Zich door talenkennis en vlotte manieren overal in de beste kringen weet te bewegen. Voor diefstal van juwelen tijdens het dansen niet terugschrikt, het liefste echter op allerhand ongeoorloofde verhoudingen met beiderlei kunne uitgaat. Om dan door onbarmhartige chantage hun slachtoffers te berooien of tot vertwijfeling te brengen. Nog onlangs had als gevolg daarvan, in een der hoofdsteden van het Noorden, de dochter van een bankier zelfmoord begaan. Aangifte bij de politie van zulke praktijken blijft meestal, uit valsche schaamte achterwege, terwijl dergelijke doortrapte typen voor strafmaatregelen gewoonlijk ook geen vat op zich geven... Maar dan bevonden zich de beide Amerikaanschen wellicht in het grootste gevaar. Was het aan hem, met zijn ervaring op dit terrein tusschen beide te komen en daardoor moeder en dochter voor het allerergste te behoeden. Nog was zijn overkomst naar hier niet tevergeefs geweest.

Het drama, dat zich in zijn verbeelding dreigde te voltrekken, had daarin reeds door zijn ingrijpen, een happy end gevonden. De deur van een kamer in een leegstaand huis aan de haven was ingetrapt, de schurk op het nippertje onschadelijk gemaakt.

De beide vrouwen ontwaakten uit haar verdooving. Hoe dit onzen redder ooit te kunnen betoonen! Een reeds voor den thans gebonden afperser geteekende chèque kwam uit diens portefeuille in de zijne terecht. Een duizeling wekkend bedrag. En dat nog wel aan dollars...

Van de vermetele vlucht door zijn gretige verbeelding reeds daaruit genomen, was hij met een schok tot de werkelijkheid teruggekeerd. Tot de harde, onverzettelijke als gevolg van de ontreddering daarin door de catastrofe teweeg gebracht.

En toch, mocht het hem ook een glimlach afdwingen, hij voelde thans, hoe juist door die catastrofe en zijn angst voor de toekomst, het geloof aan de mogelijkheid van een wonder, dat op het allerlaatst nog redding bracht, eerder versterkt dan uitgedoofd werd.

De kelner begon om zijn tafel te dralen. Gasten waren er niet meer. Tijdens het betalen kwam hem in zijn portefeuille, met een nog [openstaande] rekening van het hôtel, haar laatste briefje onder de oogen. Het had haar zoo verheugd eindelijk te vernemen, dat het met die betrekking reeds zoo goed als in orde was. Voor de avonden aan kennissen van Jules in de vreemde stad wat gezelligheid te hebben, moest voor hem een uitkomst wezen. Ook zij hoopte, dat de onverwachte scheiding spoedig een einde mocht nemen. Ook zij begon eronder te lijden, maar met Gods hulp komt alles steeds weer terecht.

Hij liet een taxi voorkomen. Wanneer het toch een slapeloze nacht moest worden, dan kon hij even goed nog een paar uur in dat casino achter het station zoek brengen. Hij was niet erop gekleed, maar vanuit de bar, waar avondcostuum noch champagne verplicht waren, kon men, zelf buiten gedrang, het elegante publiek in de danszaal gadeslaan. Zoo'n exclusieve gelegenheid met nachtpermissie, de duurste hier, moest voor avonturiers een welkom jachtterrein zijn...

V

Soms meende hij te bemerken, hoe de gedachte, die - als van uit de achtergrond ten laatste steeds meer de overhand nemend - hem ertoe wilde brengen haar ook in de daad om te zetten, zich, zelfs zonder de verschrikking der catastrophe, ten slotte toch even dwingend zou hebben doen gelden.

Dan had hij de eigenaardige gewaarwording, hoe de uiterlijke omstandigheden meer het resultaat van zijn eigen denken moesten wezen, dan dat omgekeerd dit denken daardoor beïnvloed en murwe gemaakt werd voor de uitvoering van zulk onzalig plan.

Dat dus, wanneer die bank haar betalingen niet plotseling gestaakt had, er iets anders van dien aard gebeurd zou zijn, om daaraan de gevaarlijke kentering in zijn denken te kunnen wijten. Terwijl het nu toch onmiskienbaar was, dat de drang om deze laatste mogelijkheid ook nog te verwezenlijken, alleen maar uit het denken zelf voortkwam en enkel daardoor weer geremd kon worden.

Hij liet zich door de catastrophe niet tot bedrijvigheid aanzetten, volhardde in zijn werkelooze afwachting, omdat het in de eerste plaats erom ging deze fatale gedachte de baas te blijven.

Tegenover deze noodzaak zonk ieder uiterlijk gebeuren tot een te verwaarloozen bijzaak af.

Maar wanneer het verleden, waaraan hij de in het heden immer nog levende tegenwoordigheid zoo gaarne ontzegde, hem voor dit geestelijk verweer reeds te zeer had verzwakt. Wat dan?

Dien nacht in de mansarde, toen het hem toegevoegd

werd: hij hier is het, door mij thans, in dit zelfde oogenblik, het allermeeste gevreesd, was hij, nog voor te weten wat hem overkwam, uit bed gestort. Had, aan den rand ervan geknield, woordloos gesmeekt om voor dit gruwzame gespaard te mogen blijven...

Laat mij nu denken, hoe dat alles was... Dit motief moest het geweest zijn, dat hem die laatste avonden telkens weer uit het overvolle centrum naar die stille schemere taveerne had geleid.

Daar vond het denken van zelf den weg terug en werd bezinning, eenmaal gewekt, door wat gedempt praten, het even ritselen van een courant of ingespannen turen van een paar schakers op de stand der nog overgebleven figuren, eerder verlevendigd dan geremd.

Te meenen, dat het verleden alleen omdat het ons in een verloop van tijd ontschoot, daardoor ook voorbij en niet meer levend in het heden present zou wezen, leek hem in deze onwezenlijke sfeer even absurd als van een dorp, dat wij tijdens de wandeling achter ons lieten, te gelooven, dat het daardoor van de aarde verdwenen ware...

Dat de bezinning op zijn bijzonder geval zich slechts bij episoden en dan nog enkel in algemeene termen verneembaar maakte, leek hem na zoovele jaren - veertig ruim - niet anders meer te kunnen.

Hij was als kind reeds een door het lot bevoorrechte geweest en de rest van zijn uiterlijk bestaan had zich, tot aan de plotselinge ontwrichting ervan, op eenzelfde ruim niveau van welstand gehandhaafd.

De prille aanvang, waarin als voor ieder argeloos kind, de tegenstelling tusschen leven en dood nog niet bestond,

wekte ook in hem nog slechts de vage herinnering aan een ongerept geluk. Dat dan, hoe kon het anders, door het ontwaken der puberteit even onverhoeds als ruw verstoord werd.

Nog voor hij wist, wat hem in zijn afzondering overkwam, hadden ontoelaatbare handelingen dat vroegere leven en daarmee ook zijn denken doen uiteenvallen.

Door hetgeen zich in de sfeer der zinnen nog ver van een buitenwereld aan verbeeldingswerk afspeelde, leerde hij zwijgen. Door een deel van zijn leven angstvallig te verheimelijken begon hij, ook in de geestelijke sfeer, de zin voor, het contact met de werkelijkheid steeds meer te verliezen. Zijn denken zelf werd met het door hem verborgene in den vorm van het onbegrijpelijke behept.

Door deze wisselwerking, die hem thans, na zooveel jaren, van zelf sprekend leek, moesten ongebonden zinnelijk begeeren en benepen angst voor de doodsgedachte zich reeds beurtelings in elkander verkeerd hebben.

De doorbraak uit dit eenzaam zich aan het eigen geslacht vergrijpen, bracht slechts vergissing op vergissing. Ontoelaatbare gedachten hadden tot ontoelaatbare handelingen geleid, die dan de verbeelding tot weer nieuwe mogelijkheden prikkelden.

Zoo lang, tot de drang om het narcisme van den aanvang met een mede- en tegenspeler te deelen, eindelijk ook in de buitenwereld zich aan de kennis des onderscheids te mogen bezondigen, schier onweerstaanbaar om vervulling vroeg.

Afgeschrikt door de gevaren, die thans allerwegen dreigden, was het hem gelukt deze, naar hij meende, laatste en brutaalste aan ontoelaatbare gedachten, zoo niet tot zwij-

gen te brengen, dan toch haar doorbraak in de werkelijkheid te versperren.

Een huwelijk, wederzijds zonder breuk naar buiten, had hem daartoe den weg geëffend en tevens zijn inkomsten verruimd.

Dit was dan ongeveer wel, op een wat algemeener plan, het kort bestek van zijn levensgang, zooals die zich in het verborgene afgespeeld had.

Dat hij de mensch-onteerende bijzonderheden ervan voor anderen steeds angstvallig verzwegen, getracht had, die ook zelf te vergeten. Daardoor juist weer, leek hem zijn persoonlijk geval een algemeen karakter te verkrijgen. In plaats van nog iets bijzonders, of ook maar een uitzondering te zijn.

Iedereen heeft een lijk aan boord.

Maar ook het schema van zijn levensgang, zooals die zich naar buiten voltrokken had, kon even goed voor het lot der tallozen dienen, die door een noodlottig toeval voor het niets komen te staan. Plotseling nog slechts een onzekere toekomst voor oogen. Geen geld meer. Terwijl geld toch het aller-onontbeerlijkste hier beneden was. Na een veilig conto weer enkel materieele zorgen. Ieder van hen moest nu, naar eigen kracht en op zijn wijze, probeeren van dit ontredderde bestaan nog wat terecht te brengen. Maar hij, hij zelf? Hoe was van iemand, jaren lang door een vadsig leven verslapt, die zich nimmer in het gareel van een betrekking behoefde te voegen, nog ondernemingsgeest te verwachten.* En zelfs wanneer hij zich nog moeite voor het een of ander gaf: pour les gens sans

* Zie *Tekstverantwoording*, blz. 135.

le sou, seul le pire arrive...

Een vluchtig oogenblik van moed voor die laatste nieuwsgierigheid echter, en hij had zich wellicht daartegen gevrijwaard.

Hoe vreemd, hoe uiterst bevreemdend, uiterlijk even rustig als de anderen hier nog te zitten. En straks op die mansarde weer alleen. Misschien. Door eigen toedoen.

En toch, in de schemere taveerne om zich heen ziende, voelde hij, hoe naarmate deze mogelijkheid dichterbij dreigde op te dringen, het leven en de geringste dingen daarin hem des te meer aantrok. En de menschen dan. Hoe voelde hij zich ondanks alles, opnieuw met hen verbonden...

VI

Naarmate het hem gelukte uit zijn bijzondere geval de onrust daarin door de catastrofe teweeg gebracht, naar den achtergrond te dringen. En ten slotte uiterlijk weer even onbekommerd, en op dezelfde ruimen voet als vroeger te blijven doorleven, alsof er niets van belang gebeurd was. Zoo kon het hem daarbij toch evenmin ontgaan, hoe daardoor tegelijk zijn denken zich op een steeds algemeener plan begon te bewegen, waar hij ook aan zich zelf immer meer onttrokken werd. Moest hij wel toegeven, dat zijn bestaan hier, sedert het opgeven van die betrekking bij de bank in willooze afwachting doorgebracht, zich reeds ergens ver van de werkelijkheid afspeelde.

Soms, 's avonds doelloos door het lichte centrum dwalend, kon hij de gewaarwording niet van zich afzetten ieder levend contact met deze omgeving reeds verloren te hebben. Er nog enkel als bevangen in een bange droom rond te zwerven, waarvan de obsessie slechts een einde behoefde te nemen, om hem weer tot den vroegeren welstand te doen ontwaken.

Zoodra dit gevoel de overhand nam, dan wist hij tegen den drang om de mogelijkheid van een vlucht uit het leven thans eindelijk ook maar op zijn bijzonder geval te betrekken, geen redelijke argumenten meer in te brengen. Al besepte hij tegelijk, hoe op dit algemeener plan een eigen persoonlijk geval zich nauwelijks meer deed gelden. Dan merkte hij wel, hoe zijn denken weer bezig was zich moedwillig in zich zelf te verstrikken. Werde het daar opnieuw wat hij een 'chaos' noemde en had hij zich intus-

schen gewoonlijk reeds in de een of andere stille zijstraat begeven.

Er heen gelokt door de redeloze verwachting, dat aan het half donkere einde daarvan misschien de weg terug naar het verleden openstond.

Hoe kon hij ook slechts vermoeden, dat op het ruimere bestek, waarheen zijn denken thans telkens weer, als tegen zijn wil, gedreven werd, het nog enkel zijn eigen geestelijke leegte was, die niets liever meer wilde dan zich weer met het voor hem nog even geestloze van de daarbuiten alom geeuwende leegte ruimte te vereenigen. Dat het zonder tegenwicht, van binnen uit en door eigen kracht, verworven, bij een ‘chaos’ en daardoor weer bij een verstrikt zijn in de gevolgen der catastrofe blijven moest.

Dat, zoo bedacht, van een geestelijk conflict, dat hem ten slotte toch nog tot de laatste en noodlottigste aller tot nu toe begane vergissingen poogde te verleiden, deze catastrofe slechts de aanleiding wezen kon. Niet echter, omgekeerd, de oorzaak.

En dat hij dus, door zich nimmer om de algemeenen inslag van zijn bijzondere geval bekommerd te hebben en van dit algemeener nog steeds niets af te weten, voor het hem verbeidende eindspel om leven of dood, zelf geenerlei inzet meer met kans op geestelijke winst kon meebrengen...

Maar zoo dreigde dan, als vroeger voor zijn huwelijk, weer van alle kanten gevaar.

Hoe anders te verklaren, dat hij zich een dier laatste nachten, door een ijzige tocht gewekt, in zijn ondergoed aan die ballustrade van de achtertrap naar de mansarde be-

vonden had?

De schacht daar was even diep als die voor de lift, maar wie zich over de ballustrade wist te wringen, was eerder beneden.

Uit voorzorg had hij 's nachts in het kamertje de hutkoffers tegen de deur opgesteld, waarvan de sleutel soms haperde.

Ook overdag echter was hij voor verrassingen van dien aard niet gevrijwaard gebleven.

Door het zachte zonnige vriesweer tot een wandeling over een der smallere havenhoofden verlokkt, herinnerde hij zich - aan het einde daarvan gekomen - uit zijn prille jeugd een boersche kindermeid. Hoe die, bij haar eersten aanblik van het alom onafzienbare landwaarts strevende water, zich spontaan omgekeerd en de vlucht genomen had. Van de zee, als geheel, meende thans ook hij eenzelfde overweldigenden indruk te krijgen. Vol bewondering en ontzag voor de weidsche ontplooiing van dit wereldbeeld, werd hij even later reeds opgeschrikt. Door een gevoel, als begon iets of iemand hem van achter af naar de wallekant te dringen.

Hetgeen zich daarna toegedragen had vervulde hem ook thans nog, in herinnering enkel, weer met een zelfde adembeklemmende ontzetting.

Hij had zich omgekeerd en naar de landzijde van het havenhoofd, aan een laag muurtje vastgeklampt, dat als beschutting tegen een val in de diepte daaronder bedoeld was. Om zich schrap te kunnen zetten tegen het geweld nog altijd bezig hem naar het open water te dringen. Met het aangezicht van de haven afgewend, de oogen voor de afgrond onder het muurtje gesloten, slaagde hij erin tegen

de hem bedreigende vreemde macht stand te houden. Al strompelend blindelings een stuk van den terugweg af te leggen.

Tot stemgeruchten en dan de nadering van enkele gestalten, die het havenhoofd betraden, zijn innerlijk evenwicht en zelfbeheersching herstelden.

Een hachelijke situatie voorwaar, zooals hij die nog nimmer beleefde.

Hiermede vergeleken kreeg die aanvechting in een concertzaal, voor enkele avonden een triviaal karakter. Want wie gaat er nu, terwijl de muziek door een pianissimo van het zuiverste water ieders aandacht tot schier ademlooze spanning boeit, van harte en uitbundig zitten lachen? Het klamme angstzweet was hem uitgebroken. Midden in het parket beklemd had hij, met de hand aan de mond, woordloos nog om bijstand van iets of iemand ergens buiten hem gehoopt. Te bedenken, dat het daar werkelijk tot een lachsalvo had moeten komen. Psychiatrisch rapport...

In de schemere taveerne met een pittige sigaar bij een glas fonkelende wijn gezeten, begon hij toch weer het verleden naar bijzonderheden op te rakelen, benieuwd, of zich ook in zijn herinnering daaraan iets van zulke vreemde aanvechtingen zou opdoen.

In de kamer, waar hij binnen drong, lag de pensionnaire bij een lamp op het nachtkastje nog te lezen. Hoe pijnlijk de herinnering aan dit reeds voorgoed vergeten gewaande nachtelijk avontuur terug werkte, hoe beschamend.

Hij was in badmantel op pantoffels. Zij had hem gewoon begroet, als bevonden zij zich tusschen menschen ergens op een strand. Hij had, op haar aanwijzing een stoel ge-

nomen en was op eenigen afstand van het bed gaan zitten. Zij vroeg, of hij wenschte te rooken. De rol van den veroveraar, die hij zich toebedeeld had, bleek tegen deze koelbloedigheid niet bestand. Even later bevond hij zich weer in zijn eigen kamer tegenover de hare. Maar die middag daarna, aan de gemeenschappelijke pensionstafel welk een opluchting dat er niets was voorgevallen...

Het borstje, dat hem, terwijl hij voor een winkelraam stond, begon te bepraten. Zijn eerste ingeving - misschien door eigen kwetsbaarheid in dit geval - was geweest om alarm te slaan, politie te roepen. De ander beweerde een veilig adres te kennen, liep hem al een stuk vooruit.

Met oog, brandend van begeerte en angst, had hij zich dit hachelijk avontuur moeten laten ontgaan.

Maar wat is nu eigenlijk de ware verleiding? Die, waarvoor slechts gezwich kan worden; of die weerstaan wordt, zonder haar daardoor in gedachten tot zwijgen te brengen?

Hij glimlachte. Zoo was het dan langzaam aan tijd geworden naar een eigen vrouw om te zien. Tegen de dertig had hij de lijfswang van een huwelijk als noodzakelijk kwaad aanvaard.

Hij bleef de anti-minnaar. Zooals hij, van geestelijken huize uit, anti-dichter, anti-christ was.

Terwille van het decorum, had hij de toegewijde, de kunst-liefhebber, de verdraagzame gespeeld.

Bij sommige gelegenheden was reeds de aantijging: huichelaar, gevallen.

En zoo ver moest het wel komen. Want dat iemand laat, waartoe hij zich het allermeest aangetrokken voelt, behoeven de anderen nog niet te merken. Maar dat hij daar-

door, tegelijk, gedwongen wordt om veel te zeggen en ook te doen, wat hem heelemaal niet meer aanstaat, kan hun op den duur niet verborgen blijven.

VII

Volgens een telefoontje van Jules, tijdens de lunch in het hôtél, zou de afwezigheid van den directeur wellicht enkele dagen langer duren. Als uitstel van de noodzaak vooral om het nu toch eindelijk en in ieder opzicht met zich zelf eens te worden was hem dit bericht niet onwelkom geweest. Ook had hij gebruik ervan gemaakt om den ander nog even aan diens toezegging van een voorschot te herinneren. Zijn geld was voor een verlengd verblijf niet meer toereikend.

Het definitief met zich zelf eens worden echter kon hij niet zonder van te voren zijn standpunt tegenover twee bijna even verstrekkende beslissingen bepaald te hebben. Waarbij zich dan weer de eigenaardige moeilijkheid voordeed, dat deze beslissingen door elkaar heen werkten, zoodat de een van de ander afhing en beiden ten slotte zoo goed als onafscheidelijk bleken.

Want mocht hij bij zijn voornemen volharden om in geen geval onverrichter zake daarginds terug te keeren, dan stond hem reeds geen andere mogelijkheid meer open dan te trachten om hier, op de een of andere discrete manier, te verdwijnen.

Terwijl de gevolgen van een thuiskomst zonder aanstelling - ook afgezien van zijn leugenberichten erover - hem bij vlagen meer angst inboezemden dan de mogelijkheid zich hier te kort te zullen doen.

Twee beslissingen dus, die, nog voor de keuze ten gunste van de een of van de ander was uitgevallen, beiden reeds in een zelfde weinig aantrekkelijke richting wezen.

Zoo echter werd de verwarring in zijn denken immer

dichter en begon zich, door een oppervlakkig gekunstelde rust heen, tegelijk de onrust eener koortsachtige gejaagdheid steeds hinderlijker verneembaar te maken.

In de taveerne vertoonde hij zich niet meer. Voor iemand, die zich in de groote trek van het volle leven opgenomen wist, moesten de sfeer en het publiek daar wel ondragelijk zijn. Ergens ver van de werkelijkheid te vertoeven, waar het menselijk bestaan door mummie-achtige wezens tot iets buiten ruimte en tijd terug gebracht werd, stond hem niet langer aan.

Thans, waar geen kabaal meer, hoe aanmatigend en wanluidend ook, de innerlijke stem kon doen verstommen, die telkens weer en steeds gebiedender op een laatste onherroepelijk besluit aandrong.

Wanneer in het orkest het kalfsvel onder de ranselingen dreigde te bezwijken, de saxofonist zich beroerte-blauw blies, de paren op de dansvloer de laatste schijn van terughouding begonnen af te leggen, dan voelde hij zich op dreef komen. Dan pas hoorde hij zich denken.

Wanneer het leven een ethische inslag heeft. En waarom zou het leven, in zijn algemeenheid, zich soms niet ook van die zijde doen kennen? Wanneer daarmede dus het dogma van de zonderval, van de erfzonde, gepostuleerd is. Dan moet in dit geval een mensch het kind van de rekening worden.

Zondigt hij niet, dan voelt hij zich als de geboren zondaar niet op zijn gemak. Doet hij het wel, dan zit hem de ethiek dwars. Als eenige uitkomst bleef zoo nog te trachten dit postulaat te weerleggen door zich radikaal en voorgoed aan zondigen te onttrekken. Maar dit heeft alleen maar zin en waarde zoo lang een mensch nog volop in de zonde

verstrikt is. En dan zelfs nog slechts wanneer hem dit van binnen uit, enkel door eigen kracht, gelukt. De stervelingen echter, die zoo iets bereiken, zullen wel te tellen zijn. Voor het gros schiet, om met zich zelf in het reine te blijven, niet veel anders over dan te proberen met de zonde tot een compromis te komen. Door bij mondjesmaat te zondigen en dit te berouwen.

De gulden middenweg dus.

Of die thans, in deze zaal, bewandeld werd? Om daarop en op dergelijke problemen meer het antwoord te vernemen, zat hij hier niet.

Thans ging het erom voet bij stuk te houden. Hij zelf had indertijd gemeend zich tegen het leven te kunnen beveiligen, door tusschen dit leven en zich zelf voortaan, als het ware, angstvallig een zekeren afstand in acht te nemen. Dat dit niet kon gebeuren, zonder dat het daardoor, tegelijk, met de buitenwereld, in den omgang met anderen vooral, tot een zelfde soort van verwijdering komt, wist hij toen nog niet. Pas door een huwelijk met de bij-bedoeling aangegaan, daaraan steun voor deze afwijzende levenshouding te vinden, had hij - en niet slechts voor wat hem zelf alleen betrof - het onmogelijke van de thans zoo noodige echte toenadering onderkend.

Om een voortaan onontbeerlijk isolement, dat hem afschrikte, te kunnen doorvoeren, had hij niet gearzeld om daarin een ander te betrekken. Geen vrouwelijk instinct echter, waaraan deze geestelijke wreedheid op den duur ontgaan kan.

Het critieke punt, waarop het anders gewoonlijk tot een vlucht in echtbreuk of scheiding komt, bleek - in een echtverbintenis, die toch kinderloos scheen te moeten

blijven - door het betrekken van afzonderlijke slaapkamers te omzeilen.

Een bevoorrecht mondain bestaan aan uiterlijkheden en oppervlakkige relaties overvol, waarbij de echtgenooten elkander niet konden missen, deed de maanden tot weken, jaren tot dagen verslinken.

Een paukenslag had hem uit zijn gemijmer tot de omgeving terug gebracht...

Jawel. Geduld. Nog enkele maanden en ergens werd een koperen bruiloft gevierd.

Hij had die laatste avonden zijn toevlucht tot een - wat men zoo noemt - maalstroom van vermaak gezocht. Vergetelheid had het hem niet gebracht, wel een sinds jaren niet meer genoten diepen en langen slaap.

En toch was het pas te middernacht, in de mansarde, dat hij, met een schok in bed overeind gekomen, te hooren kreeg: Hij zelf is het thans, die hij hier, in dit oogenblik, het allermeest te vreezen heeft.

Geen twijfel meer. De zelfde vreemde macht, die hem van het havenhoofd af naar het open water had willen dringen, was er nu opuit hem, door deze toeroep tot een sprong in de leegte te bewegen.

Nog voor te weten wat hem overkwam, lag hij aan den rand van (het) ijzeren ledikant geknield, het gelaat in de handen begraven.

Wat nu? Schaamde hij zich over deze plotselinge uitstorting van gevoel, over een nog woordloos spontaan beroep op bijstand van de andere zijde? Zooals hem eens de onverhoedsche kennis des onderscheids beschaamd had?

Met een schuwen blik naar de deur van het hokje nog, overtuigde hij zich ervan, dat de koffer daar op post stond. Begaf zich weer te bed en sliep, gerustgesteld, spoedig in.

In de eetzaal van het hôtél werd thans, tijdens het diner, het podium door een strijkje ingenomen. Nog had de grootste drukte niet ingezet, maar van de eerste twee verdiepingen waren toch reeds verschillende kamers betrokken. Door enkele Amerikanen met hun dames, die, alvorens weer te vertrekken, van de stad een indruk wilden meenemen. Voor de rest door degenen, die slechts gekomen waren om passagiers van te verwachten oceaانبoten af te halen of te begroeten. De eerste boot ondervond, door nog onbekende oorzaak, vertraging.

Wanneer zich voor de door hem gereserveerde groote kamer vandaag of morgen een gegadigde opdeed, bleef er niet veel anders over, dan den gérant een blik onder de kaarten te gunnen. Liever niet aan denken...

Met de beide door zijn kordaat ingrijpen geredde Amerikaanschen as hij, tijdens een gelegenheidspraatje met de dochter in de hal van het hôtél, waar zich de moeder later bij hen voegde, nader bekend geworden. Hier kon de deug niet geen schijn van kans gehad hebben. Overzee trouwens maakten ze met zulke snaken korte metten.

Het wachten was op den man en vader. Circus-directeur. Van zoo'n bedrijf met drie pisten. Tournee over het vaste land. In zijn verbeelding hadden zich duizelingwekkende perspectieven geopend. Talenkennis en vlotte manieren moesten daar toch iets waard zijn? Had ook Jules hem niet aangeraden liever in het plein air en ambulante zijn geluk te beproeven? Wijnreiziger. Daarmee was nog een

schep geld te verdienen. Tot gezant had een het gebracht. En je kent de merken...

De dames hadden zich na dit vluchtige onderhoud niet meer in de eetzaal vertoond, waar hij voor het eerst in avonddracht was verschenen.

Van de luidruchtige, overvolle gelegenheden in het centrum had hij zijn bekomst. Gaf weer de voorkeur aan een intiemere en decentere omgeving; al werd daar de rekening veel hooger.

Het orkest in die volks-concertzaal had hem een kleine dameskapel in herinnering gebracht en daarmee Sophie, die toen - jaren geleden - daarvan dirigeerend violiste was, Sophie, van wie hij gemeend had, dat zij voor hem reeds in vergetelheid ondergegaan en begraven was. Misschien ook was zij wel werkelijk dood...

In hun losse relatie had hij opzettelijk een van haar kant opwellend onbaatzuchtig liefdesgevoel aangewakkerd. Tot hij ten slotte wel toegeven moest in haar de eerste vrouw ontmoet te hebben, die werkelijk van hem hield. Hij was haar eenige minnaar niet. Van haar salaris bij de kapel alleen kon zij niet rondkomen. Door na afloop van het concert bezoek op haar kamer te ontvangen, trachtte zij aan dat tekort tegemoet te komen. In dit opzicht was zij van een deerne alleen maar daardoor onderscheiden, dat zij niet bij weer en wind op straathoeken naar clandestie moest uitzien. Daartoe hadden zich, aanvankelijk, uit de zaal nog te veel gegadigden aangemeld. Sophie, met de dwepende blik en half open mond, haar lokken schuddend, de kin aan haar viool gevlijd...

Om van haar liefde de proef op de som te krijgen, was hij begonnen haar met kleine bedragen af te schepen, soms

niets te gunnen en had ten slotte, zonder eenig recht of belofte zijnerzijds, avonden achter elkander beslag op haar gelegd. Ook wanneer het zijn beurt niet was, wachtte hij haar na het concert buiten af, sneed een mededinger, wiens geld zij niet kon missen, brutaal den pas af, maakte scènes uit jalousie.

Ook zonder direct een deel harer inkomsten op te eischen, werd hij haar zoo tot erger lastpost dan een maquereau. En dit alles, terwijl hij zelf ruim bij kas was, enkel om zich van de zuiverheid harer gevoelens voor hem te overtuigen.

In den aanvang van hun omgang, toen ook hij nog iets van liefde in zich meende te voelen opkomen, had hij haar enkele erotische brieven geschreven, die hem, bij later inzien, wel eens voor eventueele huwelijksplannen erg hinderlijk zouden kunnen worden. Als te verwachten, had zij die bewaard, maar aan zijn verzoek hem die terug te geven, zonder ook maar een zweem van bevreemding, voldaan. Eerder dan vermoed, zag hij zich genoodzaakt haar te verstooten en had zich daarbij het wreede genoeg niet ontzegd, haar een photo van zijn aanstaande te toonen. Ook dit had zij gelaten doorstaan.

Sedert dien avond bij haar thuis hadden zij elkander nooit meer gezien.

Kort voor zijn huwelijk schreef zij hem ziek te liggen, vroeg om geld. Met enkele woorden in verdraaid handschrift, had hij haar, meer uit angst dan medelijden, een gering bedrag doen toekomen. Geen bedankje of eenig levensteeken verder was gevolgd. Terwijl chantage in zoo'n geval, zij het dan van haar kant bescheiden, toch niets ongewoons geweest was.

Sophie, de eerste vrouw maar ook de laatste, van wie hij zeker wist - zelfs thans nog, najaren lang niet meer aan haar gedacht te hebben - dat zij werkelijk van hem gehouden had. Zelfs nu nog van hem hield, waar zij ook mocht vertoeven. Hoe anders kon zij hem weer zoo ontstellend duidelijk, als levend nabij zijn. Dichter dan de eigen vrouw daarginds. Veel dichter.

Geen twijfel, ook die had voor het huwelijk op haar manier reeds van hem gehouden. Maar zonder een belofte zijnerzijds voor de toekomst, zonder de zekerheid harerzijds van een duurzame verbintenis, had zij stellig de neiging van haar hart weten te bedwingen. Was zij, liever dan nadeel te riskeeren, weer haar eigen weg gegaan.

VIII

Hij zat, bij wat champagne, in zoo'n casino met nachtpermissie. Jules was royaal over de brug gekomen. Alles, wat waar is. Daarom had hij het maar nagelaten, den ander nog eens ongezouten de waarheid te zeggen. Want dat die hem een beentje gelicht had, daarvan ging evenmin iets af. Maar ja, hoe meer hij erover dacht, des te duidelijker werd het, dat hij voor dat baantje eerder te goed was geweest, dan dat het boven zijn kracht zou gaan.

Pennelikkerij. Een afdeelingchef, die een luster kantoorbuisje erop nahield. Krent met een bolhoedje. Maar dat zulk werk zo ruim betaald werd... Bank voor belaste waarden. Wel zeker, met de zware salarissen van de heeren ambtenaren. Wat dat betreft, had hij toch graag nog even mee geholpen de pot te verdeden...

Door drie in elkander loopende hooge vertrekken, in verschillende zachte tinten gestoffeerd, bemeubeld en overeenkomstig verlicht, begon het défilé der betere half-wereld. Gedanst werd er niet. Slechts een gedempte muziek begeleidde het gegons der vele stemmen.

Ook op wie wist, waarom het hier ging, moest dit kleurig bewegelijk beeld - vooral door een rijk voorzien koud buffet aan de lengteband van het middenvertrek opgesteld, waar personeel in frak en kniebroek bediende - nog, tegelijk, een geheel anderen, bijna degelijken indruk maken. Wat in de salon verborgen blijft, kwam ook hier nauwelijks aan de oppervlakte. Gala-receptie, zonder gastheer.

Weer drong zich de bevreemdende gewaarwording aan hem op, hetgeen hij hier thans meemaakte, reeds eenmaal,

ergens anders, maar onder juist dezelfde omstandigheden beleefd te hebben. Weer merkte hij, hoe zijn gedachtengang hem aan de omgeving onttrok, zich, tegen zijn wil, op een ruimer plan begon af te spelen, zonder dat het hem gelukte, zich daar te oriënteren.

Niet onmogelijk, dat een verklaring voor het bevreemdende van een dergelijk ‘déja-vu’ alleen maar vanuit dat ruimere denkplan te verwachten was. Maar dat hij, bij gebreke aan vertrouwdheid daarmede, voor die verklaring zijn toevlucht toch weer zoeken moest in de bekrompene bedenkwijze, die hij al had.

En zoo, omtrent dit soort van gewaarwording, even wijs of onwijs bleef, als hij van te voren reeds was. En op het: waar? en: wanneer? wel nimmer een antwoord zou volgen.

Misschien wanneer het hier, in deze omgeving, bij een glas champagne, tot hem doorgedrongen was, dat hij ook thans, als vroeger steeds, nog immer op het algemeene in zijn leegste eenzijdigheid uitging. Van meening, daarin zelf niet betrokken en daardoor ook niet meer gedeerd te kunnen worden. Misschien, dat hij dan nog ertoe gekomen was, zich in het heden aan die beide unieke gevallen uit zijn verleden te spiegelen, waardoor een vrouw hem meer dan het vrouwelijke alleen, meer dan een of ander teefje, werd.

Van het eerste geval had hij het afzonderlijke, het allergeeringste, dat hem daaruit liefdevol tegemoet kwam, opzettelijk en meedogenloos vertrappt. Van het tweede getracht het bijzondere - een stuk persoonlijkheid - in zijn eigen innerlijke leegte te verdrinken. Maar daarmede kwam hij aan het verkeerde adres.

Zoo was dan het eenige, wat hij nog meende te begrijpen, dat hij door het leven op een afstand te willen houden, zelf toch niet zoo ongedeerd gebleven was, als hij verwacht had. Dat een bestaan, waaruit reeds vanaf de eerste jeugdijaren iedere diepere genegenheid en ware toenadering angstvallig afgewezen werd, slechts een kaartenhuis had kunnen worden. Door de eerstbeste windstoot omver te blazen.

Ja, dat zelfs zonder een toevallige gebeurtenis van buiten af, ieder slechts oppervlakkig bevoorrecht leven ten slotte ineen storten moest, zooals thans ook van het zijne nog enkel wat puin over was.

Zijn besluit stond vast.

Opgelucht schonk hij zich nog eens in. Daarginds terug keeren zou hij niet meer. Voor de helft was de eindbeslissing dus gevallen. En al ontging het hem niet, dat de dwingende en zoo gevreesde toeroep uit die nacht op de mansarde zich daardoor thans, tegelijk, voor de helft reeds gehoor verschaft had. Er scheen geen andere uitweg meer open te staan om zelf, althans voorlopig misschien, weer wat tot rust te kunnen komen.

De drukte in de drie vertrekken begon haar hoogtepunt te bereiken. Het eigenlijke défilé werd door het algemeene gedrang telkens weer gestremd. Mannen in avonddracht, gedecolteerde vrouwen hadden dan gelegenheid elkander beter te monstereen en daarbij soms enkele woorden te wisselen. Hier en daar zag men zich genoodzaakt aan door enkel paartjes bezette tafels groepjes te vormen. Bij het koude buffet stonden rijen menschen opgesteld met bordjes of glazen wat onbeholpen in de hand. Opzij daarvan hadden anderen het zich aan gedekte tafeltjes ge-

makkelijker gemaakt. Nu en dan scheen in zijn omgeving, onder gedempt praten door, reeds een loven en bieden gaande.

Het eigenaardigste leek wel, dat hier - op dit soort van markt - een decorum werd in acht genomen, zooals dit ternauwernood in de beste salons bewaard blijft. Misschien, dat de velerlei mogelijkheden, die zich hier op zeker terrein voor dit publiek niet slechts in een ver en onbestemd verschiet aanboden, de aanwezenden er gemakkelijker van een onvertogen woord of misplaatst gebaar terug hielden. Daardoor echter juist kwamen werkelijkheid en schijn hier in een minder schel contrast te staan, dan dit wel ergens in een gezelschap het geval kon zijn, waar het bijzonder vormelijk en voornaam toeging. Dan vermocht hij soms de gedachte aan katten niet van zich af te zetten. Zooals die overdag in de zon aan het raam wijsgeerig zitten te spinnen, na eerst zorgvuldig toilet gemaakt te hebben. Terwijl 's nachts hun afgrijselijk gekerm op platten en in parken, getuigenis ervan aflegt, hoe de natuur, ondanks alle uiterlijk vertoon, haar rechten erbarmloos blijft vergen. Of het onder menschen zoo veel anders gesteld zou wezen?

Hier zag hij thans van hen reeds meer de skeletten dan de vleesch-bekleeding ervan. Gespenter-Sonnate.

Bevrijding uit zulke hachelijke momenten bracht het gewoonlijk - ook nu weer - zich het uitspansel, thans het nachtelijk firmament met wat sterren in herinnering te roepen.

Aan zijn tafeltje had onverhoeds een statige matrone plaats genomen. Naar haar populariteit op de markt te oordeelen, daar een reeds oud-gediende. Naar haar uiter-

lijk, een in ieder opzicht geslaagd model voor wie, in verbeelding, ook eens met zijn schoonmoeder naar bed wil. Hij liet haar wat drinken. Hem verschaften zij aanvankelijk de illusie door de gastvrouw der geslaagde receptie met een bezoek vereerd te worden. Hij had gemeend het onderhoud in dien geest te mogen voeren. Tot spottende blikken van verschillende kanten naar hun tafeltje hem bijtijds ervan weerhielden van deze omgeving de risee te worden.

Om aan deze pijnlijke situatie een einde te maken, wenkte hij den kelner om betaling.

‘Et pour mes petits gants?’

Reeds half overeind had hij haar, half onwillig, een verkreukeld billet toegeschoven.

IX

Den volgenden morgen had hij, bij het ontbijt, weer eens de hôtélrekening gevonden. Ditmaal met een copie van de vorige, nog onbetaalde. Een maning, discreet, maar voor het eerst sinds zijn komst. Of de gérant intusschen door Jules een en ander te weten gekomen was?

Het beste leek beide rekeningen tegelijk te voldoen. Zonder verwijl. Dan kreeg hij een overzicht van hetgeen hem, voor de duur van zijn verblijf hier, nog restte. Met aftrek bovendien van wat hij ervan onderweg verteerd had, bleek het hem door Jules verschaft bedrag nog amper voor twee etmalen hier toereikend. Geld voor de terugreis, al was het slechts per derde klas, kon er reeds niet meer op overschieten.

Maar nu wist hij tenminste, waaraan hij zich te houden had. Het versterkte hem in zijn voornemen de terugkomst van den directeur niet af te wachten. Een onderhoud met hem kon aan de situatie hier niets meer veranderen. En daarvoor misschien stukken van waarde, een dasspeld of horloge te moeten verkoopen, verpanden? Op zulke paden, die hij nog nooit begaan had, liet hij zich niet meer dringen. Zelfs thans niet.

En waartoe ook? Wanneer toch eenmaal uitgemaakt was, dat hij, in plaats van daarginds terug te keeren, hier op de een of andere manier verdwijnen moest. Dan leek het beter daaromtrent vandaag reeds zekerheid te krijgen, dan morgen pas.

Nu het niet langer erom ging uit twee beslissingen, die door elkander heen werkten, een keuze te moeten doen, nu zijn aandacht nog enkel tot die laatste dwingende

noodzaak werd bepaald, leken hem daartoe aanvankelijk nog allerhand mogelijkheden open te staan.

In zijn verbeelding, als steeds nog gretig voor de onmogelijke mogelijkheid toegankelijk, was het hem reeds gelukt op een der oceaانبoten een aanstelling als Chef de réception te krijgen, zag [hij] zich ten slotte toch genoopt een deel van zijn bezit aan ringen of andere sieraden te verkopen, om zoo op eigen kosten de overtocht naar verreexotische streken te aanvaarden.

Tot hij dan toch weer, uit die hoge vlucht zoo koen en onbelemmerd door zijn verbeelding genomen, ontuchtend tot de erkenning van zijn onmacht om in werkelijkheid iets dergelijks nog te ondernemen terug gekeerd, als de eenige hem ter beschikking gelaten mogelijkheid die andere vlucht, de laatste, niet langer af te wijzen vermocht.

Tenzij dan het voornemen om in geen geval onverrichterzake daarginds terug te komen, toch weer wankelbaar mocht worden. Of hem tot een einde door eigen toedoen, in het beslissende oogenblik, de moed ontzonk? Wat bleef er zoo anders over dan voor dit korte bestek van slechts twee dagen en twee nachten nog, weer alles aan het toeval over te laten?

In zijn brief naar huis, de laatste voor zijn vertrek - zij het daarheen, dan wel met onbekende bestemming - had hij zich veroorloofd eigenmachtig op deze nog onzekere toekomst wat vooruit te loopen.

Haar geschreven, dat hij door den directeur bij het Hoofdbestuur voor een vaste aanstelling voorgedragen was. Een bloote formaliteit. Ook zonder haar had de zaak reeds haar beslag. Daar Jules geen haast had naar de resi-

dentie te vertrekken, en hij zelf reeds voldoende in gewerkt was, stond aan zijn overkomst voor enkele dagen, ter regeling van zaken, niets in den weg en was hem die dan ook toegestaan.

De dankbaarheid over de gunstige wending, aan hun beider lot verleend, had hem tot een knieval gebracht. Op een nacht aan zijn bed hier. Met woorden om iets te bidden, moest hij weer leeren. Zij echter verstond dat en had het intusschen stellig voor hun toekomst gedaan.

Het besef, dat het hier wel eens om zijn allerlaatste brief aan haar kon gaan, hij zelfs daarin niet meer openhartig kon, mocht, wezen, had hem, overbluft als hij daardoor werd, zijn geschrijf doen onderbreken.

Voor wie van beiden eigenlijk welde thans deernis in hem op? Voor haar, wie hij, zij het dan voorloopig nog enkel in gedachten, ook deze laatste geestelijke wreedheid niet besparen wilde? Voor hem, dien hij, ook slechts in verbeelding, reeds overleefd scheen te hebben. Omgekomen, ergens, door eigen toedoen...

Wat werden dit voor vlagen van kwetsbaarheid? Juist, nu het erop aankwam koelbloedig te blijven, zich een man te toonen. Toen hij Sophie het mysterie van voorbij te verwerken gaf, was hij niet van zijn stuk te brengen. Trouwens, wanneer hij haar voorgesteld had, hem op zoo'n laatste reis te vergezellen, zou zij daarin stellig zonder aarzeling toegestemd hebben... Over zoo iets moest je daarginds toch liever niet beginnen. Dan hadden ze samen: 'Sterven deert ons niet meer' kunnen zingen. Zoals in een Russisch cabaret, kort geleden. Door dat kleine breedgeschouderde, zwarte vaalbleeke mannetje. Met een reeds gebarsten stem. De zaal was er weg van.

Hij had het niet langer kunnen aanhooren, de wijk naar het toilet en daar den verkeerden ingang genomen. De bewaakster, een oude vervallen vrouw, die aan de half open deur mee-luisterde, stond er met een tip van haar schort aan de oogen.

Hij glimlachte. Om zonder vlekken te maken, verder te kunnen schrijven, moest hij zich op het gladde glanzende papier voor enkele daar nog biggelende sprenkels in acht nemen. Hij schraapte zijn keel. Vroeg haar, na ontvangst van een telegram, dat al het nadere omtrent zijn aankomst zou vermelden, niet meer te schrijven. Waarschijnlijk vertoefde hij bij de afzending ervan in de residentie. Die moest hij toch eerst nog even gezien hebben. Voor 's avonds stond daar een gezelligheidje met Jules en diens vrouw op het programma. Allerhartelijkste mensen... Meer wist hij met de beste wil niet te verzinnen. Tot spoedig kijks dus. En veel, veel liefs van 'mon ami'.

Vanuit de leege conversatiekamer zag hij, hoe in de hal van het hôtél zoowel de portier als de gérant met nieuw aangekomenen en bagage de handen vol hadden. Met die mooie kamer voor een echtpaar op de tweede étage had hij zichzelf reeds de stoel voor de deur gezet.

Wel jammer, nu hij zich hier wat op dreef en thuis begon te voelen...

X

Steeds weer hetzelfde.

Door vanuit een bepaalde stemming een werkelijkheid, die nog moest komen, te beïnvloeden, onderging, op haar beurt weer, de stemming van deze werkelijkheid den invloed. En leek, in dit soort van cirkelgang, de tijd zoo goed als stil gestaan te hebben.

Ofwel. Door aan zekere gedachten gehoor verleend en ook gevolg gegeven te hebben, hadden zich daarop weer andere gedachten gehoor weten te verschaffen. Zoo ontoelaatbaar echter ditmaal, als gedachten enkel reeds, dat het te gevaarlijk leek deze bovendien nog in de daad te willen omzetten.

Toen het gelukt was, dit soort van gedachten den weg naar buiten te versperren, gaf dit het gevoel zich voortaan tegen het leven beveiligd te hebben. Leek een stuk van het verleden zoo grondig afgedaan, dat het vergeten mocht worden. Voor goed.

Tot het dan ten slotte bleek, na een bestaan, waarin de tijd nauwelijks meer scheen te zijn vergaan, dat de allergevaarlijkste dezer ontoelaatbare gedachten toch nog aan de aandacht was ontgaan. Zich, als het ware, jaren en jaren lang op den achtergrond had weten te houden. Om thans, onverhoeds en met daartoe gespaarde krachten de aanval op een reeds verzwakten tegenstander te beginnen.

‘Hij, die zich reeds tegen het leven meende beveiligd te hebben, hij geve acht, wie hier overwinnaar, wie de overwonnene zal heeten’.

Zoodra zijn gemijmer deze richting uitging, maakte hij zich geenerlei illusie meer over het verloop, dat deze

strijd voor hem moest nemen. Bij de manier, waarop zij misschien zou eindigen echter, weigerde hij voortaan nog in verbeelding te verwijlen. Liever gaf hij zich dan aan de eigenaardige gewaarwording over, zich zelf, in gedachten, reeds overleefd te hebben. Al besepte hij wel, juist omdat het daarbij voorloopig slechts om verbeeldingswerk gaan kon, bezig te wezen een bedenkwijze, die wanneer het eenmaal zoo ver was ook zelf een einde genomen zou hebben, te willen aanwenden op een nog mogelijke situatie; waarbij zij in wezen niet meer paste. Dat dus al zulk soort van gemijmer ijdel was. IJdel bleef ook in dien zin, dat het toch niet over de daaraan door het denken gestelde grenzen kwam.

Maar goed dan. Hij had, zij het dan enkel in gedachten pas, dit alles achter zich. Opnieuw liet hij zijn denken, in het rijk der toekomst zonder heden meer, vrij spel.

Verlangend had zij daarginds naar een telegram uitgezien. Toen het kwam, was het er een van Jules. Overkomst dringend gewenscht.

Hoe snel en hevig zijn verbeelding nog immer te werk ging. Hij herinnerde zich, dat wanneer ergens in een straat arbeiders met mookhamers op blokken beton bezig waren en hij zich in het voorbijgaan voorstelde, dat zijn duim of edeler lid daartusschen zou geraken. Dat hij dan de oogen moest dicht knijpen, om niet ter plaatse flauw te vallen.

Het liefste had hij ook thans weer zijn denken geremd. Het gelukte hem niet meer.

Geen enkele bijzonderheid van al de ellende, door zijn toedoen over haar gebracht, bleef hem bespaard. Men weigerde het stoffelijk overschot in gewijde aarde te be-

graven. Tegen transport naar daarginds bleken zich al evenzeer formaliteiten te verzetten. Nog afgezien daarvan, dat een dergelijk vervoer zoo duur werd, dat zij die kosten, door den berooiden toestand, waarin hij haar had achter gelaten, onmogelijk meer kon opbrengen.

Jules, het kan niet anders gezegd, deed wat hij maar kon. Niet onwaarschijnlijk, dat een tikje berouw over zijn harteloosheid, het late inzicht, dat hij tot dit onzalig einde - door den thans overledene geen eerlijke kans te gunnen - zijn deel had bijgedragen, daaraan niet vreemd bleven.

Het ergste - ook in zijn denken gelukkig - was achter de rug. Gedrieën, Jules, de gérant en de weduwe, zaten zij in het optrekje, waar het grandiooze dejeuner had plaats gehad. Zij was op punt om terug te gaan. Slechts nu en dan werd de gedrukte stemming door een onvermijdelijk woord onderbroken.

Wat nu? De portier komt binnen. Een aangeteekende brief. Exotische zegels. Van een notaris. Voor mevrouw. Aan haar adres daarginds. Maar nog juist op tijd nagezonden. Neen, eerst even teekenen...

Geërfd! Een erfenis. Te groot om waar te zijn. Dan gepaste consternatie... Hoe jammer, hoe ontzettend jammer, dat de overledene...

Kom, vrienden, niet zoo somber. Zoo iets verzuimen. Het zelf, en dat nog wel door eigen toedoen, niet meer beleven? Dat nooit.

Den voorlaatsten morgen van zijn verblijf had hij grootendeels zoek gemaakt met het aan de man trachten te brengen van enkele sieraden. Het daarvoor gebodene viel hem - na veel heen en weer loopen - danig tegen. Tot

een juwelier, wien zijn wantrouwen niet ontging, hem den raad gegeven had de voorwerpen in de stedelijke bank van leening te laten taxeeren.

Na lang gearzeld te hebben, was hij er binnen gegaan. Toen bleek, dat daar voor het beleenen alleen reeds bedragen konden worden verstrekt, die voor het hoogste koopbod hem in winkels gedaan, nauwelijks onderdeden, had hij een paar sieraden verpand.

Op die manier ook bleven zij, voorlopig althans, in zijn bezit. Er door verkoop terstond en voor goed afstand van te moeten doen, zou hem toch zeer moeilijk gevallen zijn. Dit onderweg te bemerken, had hem doen beseffen, hoe noode hij dan wel in het beslissende oogenblik, door eigen toedoen, van het leven zelf afscheid zou kunnen nemen. Moest hij daarvan, voor zijn bijzondere geval, opnieuw de onmogelijkheid toegeven. Maar wat bleef er zoo anders over, dan met de kous op de kop naar huis terug te gaan?

Ten halve gerustgesteld, besloot hij aan dit voornemen den volgenden avond gevolg te geven. Een minimum aan uitstel van iets, waartegen hij zoo geweldig opzag, was hem nog wel gegund. Langer echter mocht het evenmin duren. Wilde het door de lommerd verstrekte voorschot, na afrekening in het hôtél, nog voor een derde klas biljet en [*regel opengelaten*] toereikend zijn.

Bij Jules kon hij niet meer aankloppen. Waartoe ook? Nu deze regeling eenmaal getroffen was, begon hij zich hier meer op zijn gemak te voelen, dan van den aanvang af ooit.

Het eenige, wat hem nog verontrustte, was de ervaring, dat met die laatste en gevaarlijkste aller ontoelaatbare ge-

dachten, zich thans opnieuw sinds lang vergeten gewaande zinlijke aanvechtingen gehoor trachtten te verschaffen. Begon het lichaam te branden, omdat het denken weelderig werd. Of geraakte, omgekeerd, het denken in brand, omdat het vleesch in opstand kwam? Het een zal wel niet zonder het andere gebeuren.

In oogenblikken, dat hij zich zoo dicht bij een afscheid van het leven meende te bevinden, konden beiden blijkbaar zich niet erbij neerleggen daardoor, in de sfeer der zinnen, voortaan hun rechten te zullen moeten derven. Gezamenlijk, met verjongde ongebroken kracht, wisten zij beelden op te roepen, waarvoor hij, in ontzetting, de oogen moest sluiten. Die dan echter, als terugslag op zijn innerlijk verweer daartegen, aan verlokking nog schenen gewonnen te hebben.

Dan werd het ergens in een avondkamer weer het vleesch, dat zich onder lamplicht uitstalde. Een volle hals. Met dat litteeken. Van een beet. Van een beet? Toen ik zestien was. Door mijn eerste liefde, een getrouwde man. Jong vleesch toen nog, dat ernaar hunkerde om gebeten te worden. Thans, voor de eigen geeuwghonger, een uit de modder schichtig opgegrist brok.

Gedachten, die, zelf reeds lange smalle blanke spitse messen, daarover tot wraakneming opzetten. Snel nu, met vaste hand, het vlijmscherp wapen in dat naakte lichaam begraven. Als de eerste spade ter ontginning van vet kleiland.

Uit het hokje der mansarde, waar hij zich, na de lunch, wat verfrist had, begaf hij zich - op weg naar het toilet er tegenover - eerst nog op de half donkere gang naar de achtertrap.

Aan het einde daarvan kwam hem een vrouwelijke gestalte tegemoet. Afwachten.

Toen deze ook hem ontwaarde, bleef zij, als versteend, even staan. In het zelfde oogenblik echter reeds scheen zij zich ook omgedraaid te hebben en in de overloop naar de trap verdwenen te zijn, waar hij haar alarm hoorde slaan. Wat nu? Pas voor den spiegel van het toilet bemerkte hij vergeten te hebben het luchtige zwart zijden masker af te leggen, dat de hem in het hokje toebedeelde rol van een: Jack the Ripper had helpen volmaken...

XI

Hij zat op een bank aan de zoom van een straatweg, met uitzicht over het havencomplex er beneden.

Dien laatsten middag voor zijn vertrek had hem, na het inpakken voor de terugreis in het hôtél, het zachte zonnige winterweer nog tot een wandeling in de omgeving verlokt.

De vorst scheen niet lang meer te zullen duren. Naar zee toe, waar de zon begon onder te gaan, hadden zich waaierachtige wolkgevaarten gevormd, waarvan enkele rosse uitloopers, ranke vuurpijlen gelijk, naar het licht groenblauwe zenith opstegen.

Nu eenmaal uitgemaakt was, dat hij naar huis terug zou gaan, leek de onrust dier laatste dagen van hem afgelaten te hebben. Voor het eerst sinds zijn komst durfde hij zich zonder voorbehoud aan een bien-être over te geven. Zijn denken stootte zich nergens meer aan zich zelf, zoodat niets hem belette zich voor een wijle in het gloedvolle schouwspel hem thans door de zinnen geboden, volkomen te verzinken.

Tot hij dan toch weer uit deze weldoende vergetelheid ruw werd opgeschrikt. Door de herinnering aan het ditmaal toch wel zeer bezwaarlijke van de terugreis.

Derde klas nam het traject een omweg en, door oponthoud aan kleine stations, bijna het dubbele van den tijd in beslag, die een doorlopende D-trein van enkel eerste en tweede klas daarvoor noodig had. Om overdag te reizen had hij reeds om vijf uur moeten opstaan. Dien laatsten nacht echter voelde hij zich, na nog wat rond zwerven in het hôtél teruggekeerd, zoo vermoeid, dat het vooruit-

zicht misschien weer eens goed te zullen kunnen slapen, hem ervan terughield, opdracht te geven hem te wekken. Ook was hij met pakken nog niet gereed geweest.

Door een behoorlijke nachtrust gesterkt, had hij den laatsten dag van zijn verblijf doorgebracht, alsof er niets van belang op komst was. 's Morgens de bibliotheek nog even bezocht, na de lunch wat in het centrum rond geloopt en zich pas laat in den middag naar het hôtél terug begeben om er verder te pakken.

Aan een plotselinge opwelling gevolg gevend, moest hij dan de kant van de haven zijn uitgegaan.

Nu zat hij hier, en viel het hem te binnen, daardoor verzuimd te hebben nog van Jules afscheid te nemen. En dat, terwijl zijn weg hem over de Koningskade langs de bank gevoerd had. Onbegrijpelijk. Maar niets meer aan te doen. De ander zat alweer in de trein naar de residentie. Het was te merken, dat de dagen begonnen te lengen. Het havencomplex beneden stond nog in hetzelfde straffe licht, over de straatweg echter schemerde het al. Hier was intusschen nog geen voetganger of voertuig voorbij gekomen.

Straks, na het laatste diner in de groote eetzaal bij een strijkje, was het buiten volslagen donker. Dan werd de terugtocht aanvaard. Op een lange slapeloze nacht zou een niet minder bezwaarlijke dag volgen. En per derde klas daarginds aan te komen, moest terstond verdenking wekken. Om den schijn te redden, kon hij ergens kort voor het einddoel misschien in een D-trein overstappen... Om den schijn te redden?

Nu pas vielen hem de hooggespannen verwachtingen weer te binnen, die [hij] haar door zijn brieven in flagran-

te strijd met de werkelijkheid, had ingegeven. Besepte hij opnieuw de onmogelijkheid haar zoo onder de oogen te komen. Tijd of gelegenheid om haar op deze hevige teleurstelling ook maar eenigszins voor te bereiden bleef hem evenmin. En al ware dit het geval, zou zij hem dan om zijn gewetenloos bedrog minder verachten?

Hoe had hij een weerzien onder dergelijke omstandigheden hier ook slechts voor een vluchtig oogenblik kunnen vergeten? Zoodra zijn verbeelding thans weer even vrij spel kreeg, hij het in werkelijkheid meende te beleven, beleefde hij, tegelijk, de onherroepelijke vervreemding tusschen hen beiden, die het gevolg ervan moest wezen. Kwam het opnieuw nog slechts tot een chaos in zijn denken, dat ten slotte verstomde, als onder een te zware last bedolven. Was uit een heden, dat hem zoo nog bleef, met het verleden de toekomst tegelijk verdwenen.

Op het smalste der havenhoofden, waar hij zoo kort geleden nog aan den dwang dier vreemde macht ter nauwer nood was ontkomen, bewogen zich tegen het late licht uit zee nog enkele in de diepte verkleinde gestalten. Wat van de bank af voerde een steenen trap, aan weerszijden afgerasterd, met gemakkelijke breede treden in de glooiing onder den straatweg omlaag.

Waarom zou hij niet, alvorens zich aan die vernedering van een terugkeer uit te leveren, hier het toeval nog een laatste kans gunnen? Zoodra er niemand meer op dat havenhoofd liep en het daartoe nog licht genoeg was, de trap afdalen, en [*hier zijn in het ms. twee regels opengelaten en blijft de zin onvoltooid*]. Eerder dan hij had verwacht, werd juist de kade, vanwaar hij bijna het water in ge-

drongen was, door de laatste wandelaars ontruimd. In de daar thans gapende leegte zouden hem de enkele menselijke gestalten, die zich nog aan de overkant ervan bewogen, niet meer kunnen bereiken. Ook hier trouwens was niemand, die hem naar de verlaten kade zou kunnen volgen en daar, in het beslissende oogenblik minder kwetsbaar maken. Hij moest nu maar opstaan, het nog eens erop wagen...

Doe het niet. Ik zeg je. Laat het!

Wat nu? Dezelfde stem uit die nacht op de mansarde, zou hem thans willen terughouden van hetgeen, waartoe zij hem toen met geweld trachtte aan te zetten?

Maar dan moest zij ook de richting weten kenbaar te maken, die hij kon uitgaan, om nog aan een einde door eigen toedoen en, tegelijk, aan de smaad van die terugkeer te ontkomen. Wilde de verwarring in zijn denken hem ten slotte niet ook van iedere gewone plaatselijke oriëntering berooven. Zoodat hij voortaan, hulpeloos als een uitzinnige, zou moeten ronddolen...

XII

Op de chaussee werd het thans, schier zonder overgang, donker. Maar toch niet zoo, of hij kon van een gestalte, die geheel onverwacht opzij van de bank was komen te staan, nog enkele van de meest in het oog vallende bijzonderheden onderkennen.

Een zonderlinge verschijning inderdaad, die slechts zoo snel en geruischloos opgetreden kon zijn door uit een aan de overkant van den straatweg, achter de bank, gelegen park te komen sluipen.

Dit ineengedrongen mannetje bracht hem de kleine breedgeschouderde zanger uit het Russische cabaret in herinnering, die daar zijn lied van: ‘Sterven deert ons niet meer’ ten beste had gegeven.

Even zwartharig en bleek, eenzelfde naar binnen gerichte sombere gloed van de wat te groote amandel-vormige oogen.

Met de rechterhand lichtelijk steun zoekend aan het uiterste einde van de leuning der bank, de linker op de borst om een losse zwarte cape gesloten te houden, die hem slechts even tot over het middel reikte, bleef de vreemdeling hem zwijgend gadeslaan. Naar de dichte laag stof op zijn bonkig schoeisel te oordeelen, moest de ander een langen weg achter zich hebben.

Zonder zelf nog een woord of beweging te kunnen vinden, om zijnerzijds de thans bijna dreigende stilte, hier in het half donker tusschen hen beiden opgeroepen, te ontspannen, bemerkte hij, hoe deze geheimzinnige figuur, ook zonder dat er gesproken werd, door een donker fascineerende blik, zijn nieuwsgierige verwachting onver-

minderd gaande wist te houden. Waartoe dan nog een als samengeraapte combinatie van kledingstukken het hare bijdroeg.

Met de korte cape kon het een brieven-besteller zijn, die zich daar, op zoo geringen afstand van hem, had opgesteld. De hooge gekartelde pet echter, met ver vooruit stekende stijve klep, was er een zooals hier de politieagenten die droegen. De bonkige schoenen pasten meer bij een grondwerker. Met zijn raafzwart haar, vaal bleek gelaat en geheel in zwarte dracht, zou de ander, wanneer hem daartoe het formaat niet had ontbroken, voor een lijkbezorger hebben kunnen doorgaan. Maar ook zoo nog, omgaf hem een zekere vertrouwdheid met den dood, waarbij een motief als: ‘Sterven deert ons niet’ reeds van nature scheen te behooren.

Door zijn gemijmer had zich het onwezenlijke der tegenwoordigheid van den ander, dat zij aanvankelijk reeds had, nog versterkt. Tot een lichtschijnsel, dat van onder de klep aan diens pet leek te komen en zich over het bleeke gelaat, de vastberaden toegenepen bloedeloze lippen en het borststuk van de zwarte cape verspreidde, opnieuw zijn volle aandacht wekte.

Van de geheimzinnige gestalte bleef zoo, behalve het aangezicht, nog slechts een tot het middel verlichte strook over. De rest ervan ging vormloos in het haar omringende donker op.

De bleeke vlakke hand liet van de cape af, verdween, terwijl dit losse kledingstuk naar beide zijden openviel en het licht zich thans over een breed glanzend lint verspreiden kon. Een soort van sjerp, zooals die wel bij de allerhoogste orden, schuin over de borst, gedragen wordt.

Van deze hier echter was de zwaar zijden stof verkreukeld en bemorst, als ware het lint ergens onderweg gevonden, of tusschen verlepte bloemen uit een vuilnis-emmer opgediept.

Des te meer had hij zich dan ook erover verwonderd, dat hem van een dergelijk bezoedeld en half vertrapt lint, nog in ranke blinkende sierletters de spreuk: 'Ik ben de Weg' als een belofte voor veilig geleid tegemoet flonkerde.

Toen echter was hij reeds begonnen de in het half donker weer flauw zichtbaar geworden zwarte gestalte te volgen. In het park aan de overkant van den straatweg.

De ander had hem daartoe, nadat het licht onder de klep van diens pet even automatisch uit- als aan-gegaan was, door een korte wenk met het hoofd aangezet en bleef nu de leiding nemen.

Zonder aarzeling had hij zich daaraan toevertrouwd. Nu het ten slotte toch nog slechts om het betreden van een veiliger middenweg ging, zou een brievenbesteller die hier stellig wel weten te vinden, al had deze dan ook nog niet het recht zich voor de weg-zelf uit te geven. En wanneer de ander bovendien met de politie had te doen, bevond hij zich bij hem in veiligheid. Sneller ging het al evenmin. Aan de tocht, die door zijn haren trok, bemerkte hij zijn hoed op de bank achter gelaten te hebben.

Hij had de gewaarwording, alsof de grond, onder zijn voeten door, achterwaarts bewoog. Loopen kostte zoo geenerlei moeite meer. Nauwelijks had de ander voor het eerst, in wapperende cape, omgezien, of hij wel na kwam, hem daartoe met een lichtsein aansporend, of zij hadden reeds het park en het havenkwartier achter zich.

In de lichte binnenkom scheen niemand van hun jachten

iets te bemerken. Op het hooger gelegen deel der stad, vanwaar zij naar alle richtingen te overzien was en hij voor enkele dagen nog in de zon gezeten had, volgde een rommelige volksbuurt, waarheen hem zijn weg tot nu toe niet gevoerd had.

De menschen daar trokken zich in rijen op de stoepen terug om den ander ruimte te gunnen, hem zelf scheen niemand uit de menigte ook maar te zien.

Uit de stad geraakt, kwamen zij weer op een chaussee, waar de zoom van een uitgestrekt dennenbosch zich voor hen opende. Zonder het maanlicht, dat thans door de zachtbefloerste hemel brak, zou het er onder de breed uitstaande takken volslagen donker zijn geweest.

Dit tafereel van bosch bij nacht leek, in zijn grillige belichting, meer als mise-en-scène voor de heksen-sabbat uit de een of andere avontuurlijke opera opgesteld. Zijn ver-beelding, erdoor geprikkeld, begon gretig naar een nieuwe, laatste mogelijkheid te zoeken.

Dat de weg, hem nog te elfder ure geweest, naar een afgelegen plek in dit bosch zou voeren, waar een verborgen schat te delven was of, onder magische bezweringen, alchemie bedreven werd, leek hem thans van zelf sprekend. Geld immers, geld en nog eens geld, bleef ook in dit hachelijk oogenblik het eenigste, dat uit de vale armoede, die hem wachtte, redding brengen kon, zijn leven weer levenswaard maken.

Een weg, die enkel naar ontluistering door geldgebrek van het menschelijk bestaan hierbeneden leidde, was voor een mensch de verkeerde. Beslist. Ook voor diens welzijn hier-namaals. En daarmee, basta...

Hij zag den ander om den hoek van een zij-pad ver-

dwijnen. Nog altijd met van het jachten wapperende cape, ditmaal echter zonder een licht-seintje te geven. Hij voelde zich plotseling oververmoeid. Kon het tot hier toe gevolgde tempo niet meer bijhouden. Bemerkte nu eerst, dat hij reeds een wijle gewoon geloopt moest hebben. Dus zonder dat de weg alleen zich, als het ware, onder zijn voeten door achterwaarts bewoog.

Waar de eigenlijke boschpaden ophielden, begon de grond, met een laag dennenaalden bedekt, glad te worden en soms wat onder hem door te zakken. De maan moest thans weer door een wolk versluierd worden. In de duisternis, daardoor ontstaan, gleed hij uit, struikelde en kwam te vallen. De losse boschgrond hier moest tegen zijn val geenerlei weerstand meer geboden hebben. Hoe anders kon hij zich thans, op de zijde liggend, het hoofd op de palm van de hand gesteund, in een als met hooi los opgevulde ruimte bevinden. Hier was het goed rusten. Zonder nog het bewustzijn te verliezen, merkte hij, hoe zijn hart-slag zwakker begon te worden, zijn adem-haling stakte.

Met hooiberg, de bank, Jules, het hôtél en al, suisde het de diepte in.

De spoorloze verdwijning van een der mannelijke gasten van het grootste hôtél in het havenkwartier hield de aandacht der lezers van het 'Gemengd Nieuws' enkele dagen gespannen.

Als gevolg van een oproep der politie, had zich de vinder van een hoed van den vermiste gemeld. Dat deze laatste, zoo kort voor zijn verdwijning, nog bij de gemeentebank van leening enkele sieraden had verpand, gecom-

bineerd met het feit, dat diens hoed op een bank in de nabijheid van de havenhoofden gevonden werd - aldus het officieele rapport - wettigde het vermoeden, dat hier door verdrinking zelfmoord was gepleegd. En dat te meer, toen, volgens enkele betrouwbare getuigen, bleek, dat de gesignaleerde zich, enkele dagen voor zijn verdwijning, op een der kaden in verdachte wijze dicht langs de waterkant bewogen had.

Dreggen naar het stoffelijk overschot echter had evenmin resultaat opgeleverd als confrontatie van nabestaanden later met nog in de haven of omgeving aangespoelde doode mannen. Op geen van hen trouwens werden de eveneens vermiste beleenings-briefjes aangetroffen.

Opzienbarende gevallen, klein van formaat als het onderhavige, verliezen dan, juist daardoor dat zij te zeer in duisternis gehuld blijven, spoediger dan andere sensatieberichten de algemeene belangstelling.

fin 23-XII-49

Tekstverantwoording

Het manuscript van het verhaal *Bezwaarlijk verblijf* bestaat uit vijf dictaatcahiers, die samen 127 beschreven rechterpagina's bevatten, terwijl de linkerbladzijden door de auteur werden gebruikt om kleine wijzigingen in de definitieve tekst aan te brengen, in één geval om een bladzijde aan te vullen. De nummering van de bladzijden loopt in de eerste drie hoofdstukken door en wordt daarna bij elk hoofdstuk opnieuw begonnen.

Het cahier dat het vierde hoofdstuk bevat, draagt het opschrift *Onbruikbaar*. Reeds uit de bestudering van de eerste versie van dit verhaal, getiteld *Laatste reis*, blijkt dat de auteur met dat vierde hoofdstuk van het begin af aan moeite heeft gehad.

Toch maakt het manuscript *Bezwaarlijk verblijf* de indruk persklaar te zijn. Het handschrift is uitermate keurig, sterk en rustig, dit in tegenstelling tot Van Oudshoorns handschrift tijdens het creëren, dat tamelijk roezig aandoet en dikwijls moeilijk te lezen is.

Het manuscript is niet gedateerd. In elk geval begon de auteur eraan geruime tijd na het in het net brengen van *Laatste reis*, dat gedateerd is op 23 december 1949 en dat hij eerst heeft moeten omwerken voor hij aan het overschrijven van *Bezwaarlijk verblijf* kon beginnen. Houden we er rekening mee dat hij rond Kerstmis 1950 ernstig ziek is geworden en zich daarna zeer in acht moest nemen, dan kunnen we het schrijven van dit thans voor het eerst gepubliceerde verhaal situeren in 1950.

Ik heb er naar gestreefd deze tekst te verzorgen naar de intenties van de auteur, daarbij aantekenend dat hoofdstuk

IV nog niet zijn volledige goedkeuring had. De tekst is integraal weergegeven op enkele verschrijvingen als ‘vonds’ in plaats van ‘vondst’ na, die ik stilzwijgend verbeterde. Voor de leesbaarheid is bovendien - eveneens onvermeld - hier en daar een vergeten leesteken neergezet. Daarbij werd het feit dat de schrijver kennelijk onbekend is geweest met het bestaan van de beperkende bijzin geëerbiedigd.

Het manuscript *Laatste reis* bestaat uit drie cahiers. In het eerste, een groengemarmerd, gekartonneerd boekje met zwart linnen bandje en een etiket met opschrift ‘Mevr. Feijlbrief-Teichner, v. Imhoffplein 17’, dat aanvankelijk dienst deed als huishoudboekje, zijn, gezien het handschrift op de restanten, eerst acht blaadjes met cijferrijtjes, ijverig samengesteld door de echtgenote van de auteur, uitgescheurd. Daarna blijkt één door de auteur beschreven bladzijde, waarschijnlijk het begin van het verhaal, uit het cahier verdwenen, en dan volgen zeven aan de rechterzijde door Van Oudshoorn beschreven blaadjes, het fragment dat we I gedoopt hebben, en wel naar analogie van het eerste hoofdstuk van *Bezwaarlijk verblijf*. Met restrictie dus. Twee daarop volgende door de schrijver gebruikte blaadjes, deel uitmakend van het verhaal, zijn grotendeels uitgescheurd. Voor het overige is het cahier van ongeveer 200 bladzijden leeg, op het achterste gedeelte na, waarin op dertien uitgescheurde blaadjes (door wie beschreven is onmogelijk te zeggen) één bladzijde volgt waarop Van Oudshoorn een bezoek aan een museum weergeeft en twee bladzijden dagboekantekeningen (gedateerd 4 en 5 mei 1941), waarvan één uitgescheurd.

Het tweede, een eenvoudig dictaatcahier, bevat 80 bladzijden en heeft een grijze kaft, met opschrift in inkt *Laatste reis (IV tot VII)*, erboven met potlood *voorloopig concept*, eronder, eveneens met potlood, *IV onbruikbaar*, terwijl een aantekening op de eerste bladzijde ten overvloede meldt: ‘Hiervan blijkt weinig meer bruikbaar.’ De tekst van het verhaal vangt aan op de vijfde bladzij van het schrift met pagina 7 van hoofdstuk IV, in de totale nummering van het verhaal pagina 35. Wij missen hier dus zeker een kleine 30 bladzijden van *Laatste reis*, die wel nooit teruggevonden zullen worden, omdat de schrijver ze hoogstwaarschijnlijk heeft verscheurd. Dit laatste geldt in ieder geval voor hoofdstuk III en het begin van IV, want daarvan is de bovenste helft der pagina's, genummerd 18-23 en 33-34, in ons bezit.

De indeling van dit tweede cahier is als volgt: tweede gedeelte hoofdstuk IV (genummerd 33-42), hoofdstuk V (genummerd 43-51), hoofdstuk VI (genummerd 52-61), eerste gedeelte hoofdstuk VII (genummerd 68-74, hier overlapt de auteur in zijn nummering een aantal lege bladzijden tussen de verschillende hoofdstukken).

Het derde schrift is eveneens een dictaatcahier, het bevat 120 bladzijden en heeft een groene kaft, met als opschrift in inkt *Laatste reis (VII tot XII)*, erboven met potlood *voorloopig concept*. Ook hier staat op de eerste bladzijde de aantekening: ‘Zoo goed als niets van te gebruiken...’, en voorts vinden we een aantal paginanummers met daarachter korte notities betreffende de compositie en verplaatsing van bepaalde passages naar een andere context. Ook in het manuscript als geheel zijn deze wijzigingstekens voortdurend te vinden. De indeling van dit cahier

is als volgt: tweede gedeelte hoofdstuk VII (genummerd 75-81), hoofdstuk VIII (genummerd 82-90), hoofdstuk IX (genummerd 91-97), hoofdstuk X (genummerd 98-108), hoofdstuk XI (genummerd 109-115) en hoofdstuk XII (genummerd 116-126).

Ik heb ernaar gestreefd van *Laatste reis* de versie te geven die de auteur *het eerst* in deze cahiers heeft opgeschreven; ik werd daar trouwens min of meer toe gedwongen, omdat het alleen mogelijk was aan de hand van het schrift te bepalen, dat de auteur het verhaal éénmaal heel netjes heeft overgeschreven en daarna ettelijke aanvallen op zijn produkt heeft gedaan. Welnu, deze aanvallen zijn nauwelijks van elkaar te onderscheiden, en bovendien had Van Oudshoorn, zoals gezegd, tijdens het creëren zelf en het corrigeren vaak een ‘roezig’ handschrift dat vrij moeilijk te lezen is. Als we over Van Oudshoorns werkwijze lezen: ‘Ik schrijf niet vlug. Ik verzorg mijn werk buitengewoon. Ik schrijf het eerst, corrigeer dan, schrijf het nog eens over en ten slotte gaat het op de machine’ (Zie G.H. 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, Amsterdam 1935, blz. 136), dan komt het me voor dat we deze toelichting alleen juist begrijpen, wanneer we ervan uitgaan dat de frase ‘Ik schrijf het eerst’ behelst: het verzamelen van het materiaal op losse velletjes papier of in kleine notitieboekjes, en de compositie daarvan tot een verhaal in een cahier. Natuurlijk vlei ik me niet met de hoop de oerversie van het verhaal te brengen - de meest spontane verwerking van het Antwerpen-avontuur ligt zonder enige twijfel in de prullenmand - maar wel kunnen we er zeker van zijn dat *Laatste reis* de eerste leesbare versie is.

In dit ‘voorloopig concept’ is uiteraard veel meer gewerkt

en met de taal gestoeid dan in het manuscript van *Bezwaarlijk verblijf*. Het bleek praktisch onmogelijk en zou voor de meeste lezers oninteressant zijn geweest om alle variantjes en varianten te geven die Van Oudshoorn heeft aangebracht, nadat hij deze voorlopige versie op 23 december 1949 voltooid had. Zij hebben - dat spreekt haast vanzelf - hun doorwerking in het manuscript van *Bezwaarlijk verblijf* gevonden. Terwijl het concept in keurig handschrift met de pen is genoteerd, zijn de vele wijzigingen dikwijls slordig en haastig met potlood naast en boven de tekst gezet, maar vooral op de linkerpagina die de auteur altijd voor dit doel vrijliet.

Eén uitbreiding van de tekst, de aanzienlijkste, moge hieronder bij wijze van uitzondering volgen. Zij sluit aan op de asterisk op blz. 90 en vervangt het slot van hoofdstuk v. Men ziet dat zij nog lang niet gelijk is aan de tekst in *Bezwaarlijk verblijf*, blz. 28 e.v., al heeft het begin er veel van weg.

Wanneer de vader, een welgestelde weduwnaar, zijn beide meerderjarige zoons soms een verwijt ervan maakte, dat zij werkeloos op het versterf hunner moeder teerden, dan kreeg die te hooren, dat hij zelf in zijn leven nooit iets uitgevoerd had. En wist daartegen slechts in te brengen, dat hij het door hem geërfde geld soliede had belegd, in plaats van het aan prolongatie te wagen. Van een dreigement tot onterving der deugnieten, bleek niets gekomen. Dochters, andere nabestaanden, legaten waren er niet.

Na het reeds danig geslonken versterf der moeder - te jong gestorven, dan dat hij zich haar nog herinneren kon - viel den broeders een aanzienlijk vermogen ten deel.
De

jongere had, na bedenkelijke manipulaties de wijk overzee genomen. Moest daar nog ergens leven.

Hij zelf scheen van den vader, behalve geld, een deel van diens bezadigdheid geërfd te hebben. Onstuimige papiertjes werden tegen bourgeois-effecten, een bij vlagen nog door onbetamelijke der zinnen verontrust leven tegen de tucht van een voorbeeldig huwelijk ingewisseld.

Van toen af kon een bestaan, zonder arbeid en toch zonder materieele zorgen, aan uiterlijkheid en oppervlakkige relaties overvol, beginnen. En al ontkwam de verhouding tusschen beide echtgenooten tenslotte evenmin aan deze oppervlakkigheid. Hoe ongerept daarin de tijd verging! En thans? In de taveerne kon hij de Friesche klok naast het buffet hooren tikken. Hier was de kar, na wat horten en stooten, ten slotte toch nog in het zand vastgelopen. En zelfs, wanneer hij zich moeite gaf den weg weer vrij te krijgen, daartoe de kracht had, wat wachtte hem dan? Pour les gens sans le sou, seul le pire arrive.

Een vluchtig oogenblik van moed voor die laatste nieuwsgierigheid echter, en misschien, wellicht, dat hij zich daardoor nog bijtijds aan de gevolgen der catastrophe onttrok.

Hoe vreemd, hoe boven alles bevreemdend. Hier rustig en in volle ernst bezig te wezen, zich met de mogelijkheid vertrouwd te maken... Straks... Op die mansarde alleen... Door eigen toedoen...

Steeds weer dezelfde gedachte. Die, als laatste, de overhand nemend, trachtte de rest van het denken te doen verstommen. De rest, waarvoor het nog verre en lang van zeker was, of je - ook na een wel aangelegd schot - toch weer niet op dezelfde plek, met het wapen opnieuw be-

reid, tegenover hetzelfde dilemma zou komen te staan. Om het nog eens te probeeren. En zoo telkens weer. Tot je eindelijk wel gedwongen werd de revolver te laten zinken, van verdere aanslagen op je leven af te zien. Voor goed. Bij deze gedachte, als laatste - hoe eigenaardig overigens - was het beter verwijlen. Hij glimlachte. Zijn te gretige verbeelding was nog eenmaal erop uit, hem het gevoel voor de werkelijkheid te doen verliezen. Hij wenkte den kellner. Reeds in de sfeer der zinnen heette dit: de hand aan zich zelf leggen.

Ja, André. Het is maar, heeft deze Frankenwijn niet een tikje kurk? Maar meneer gelijk. André begreep niet, hoe zóó iets hier had kunnen voorkomen.

Levensschets

De schrijver J. van Oudshoorn werd als Jan Koos Feijlbrief geboren op 20 december 1876 in de Heerenstraat 13 te 's-Gravenhage, uit een geslacht van nederlands hervormde greinwerkers, dubbelaarsters, droogscheerders, spinsters, broodbakkers, spekslagers, boden en kleine beampten. De vader, Jacobus Johannes Feijlbrief, zoon van Daniël Feijlbrief en Carolina Pieterella Groenberg, was ruim vier jaar tevoren, op 10 juli 1872, te 's-Gravenhage in het huwelijk getreden met Johanna Cornelia Rating, die, van hetzelfde geboortjaar als haar echtgenoot, op 3 oktober 1839 in Voorburg het levenslicht had aanschouwd. Haar ouders waren Frederik Arnold Theodor Rating en Johanna Frederika Sommer.

Dat de jonge Jan Koos zijn grootouders heeft gekend, is niet waarschijnlijk. Wel zou hij later gebruik maken van hun namen. Zo noemde hij de hoofdfiguur in de novelle *De fantast* naar zijn grootvader van vaders zijde Daniël, en verzorgde hij romanvertalingen onder het pseudoniem Rating, de familienaam van zijn moeder.¹

De documenten² geven ons niet veel inzicht in de leefsituatie van het gezin Feijlbrief, maar in zijn roman *Achter groene horren*, Van Oudshoorns ‘memoires’ - zoals hij het boek in een briefwisseling met Frans Coenen noemt - krijgen de figuren weinig, doch voldoende reliëf om ons te doen vermoeden in welke omstandigheden de schrijver zijn kinderjaren heeft doorgebracht. Feijlbriefs vader, die de derde onderwijzersrang en de klas spoedig had verwisseld voor een klerkenbaan aan het algemeen rijksarchief, is te vroeg gestorven dan dat zijn zoon een genuan-

ceerd beeld van hem heeft kunnen geven, maar we weten uit de archieven dat hij een precies en vlijtig man was, die zich dag in dag uit bezighield met dezelfde dingen: ‘het vervaardigen van de aangevraagde copieën van oude stukken’.³ Het is wel begrijpelijk dat Van Oudshoorn een vader schildert die hij liefheeft en met groot gezag beschouwt, als een man, ‘zeer lang, zeer mager’⁴, uithuizig, goedig en voorbeeldig. Feijlbrief Sr. stierf toen Jan Koos veertien jaar oud was. Over de innige, respectvolle verhouding met zijn moeder komen we het een en ander te weten in *Het Onuitsprekelijke*. Zo noemt hij zijn afscheid van haar, wanneer hij in 1905 naar Berlijn verhuist ‘smartelijk’ en is hij er lang tevoren zenuwachtig van. Hij weet hoe eenzaam zijn vertrek uit huis haar gemaakt heeft en herinnert zich: ‘s Avonds bij haar thuiskomst - ze ging iederen avond kaart spelen - kwam ze nog altijd even bij me praten. Ik zat dan te lezen en zij bleef, met haar mantel om en haar hoed op, aan mijn bed staan. Dat was zoo gewoonte geworden. Thans is die leege kamer in de donkere woning haar een gruwel geworden. Soms meen ik dat nog levendiger door te maken dan zij zelf. Want zij weet niet waar ik ben, zij kent mijn omgeving hier niet. Maar ik, in die enkele felle momenten, dat ik zoo onuitsprekelijk naar haar en mijn vroeger leventje daar terugverlang, ik zie haar met een schuwen blik aan mijn kamertje voorbijgaan.’⁵

Jan Koos Feijlbrief had twee zusjes. De oudste, Johanna Cornelia, meestal Jo genoemd, was bijna twaalf jaar ouder dan hij en had, voor het huwelijk van haar moeder met Feijlbrief Sr, ingewoond bij de grootouders Rating, die een meelfabriekje bezaten in Rijswijk. Jan Koos heeft

veel van deze zuster gehouden en dat is gemakkelijk te verklaren, wanneer we bedenken dat dit meisje al op jeugdige leeftijd het huishouden moest bestieren: de moeder lag keer op keer in het kraambed en had bovendien nogal de neiging haar gezin van tijd tot tijd de rug toe te keren. Jo ontwikkelde zich tot een complexe, maar hartelijke vrouw, die meer dan eens heeft getoond dat zij Feijlbrieffs levensgang met bezorgdheid volgde. Met zijn zuster Dina Frederika heeft Jan Koos het nooit erg goed kunnen vinden. Haar dochter, mevrouw P.A. van der Linden-Amelung, vertelt dat haar norske, stugge aard Feijlbrieff afschrikte en dat hun contact in latere jaren nagenoeg nihil was.⁶ De moeder overleed op 1 november 1909 in Den Haag. Misschien is dit tijdstip niet zonder betekenis voor Feijlbrieffs schrijverschap geweest. Men kan zich voorstellen dat zijn genegenheid en eerbied voor haar hem ervan afhielden om bepaalde ongunstige ervaringsfeiten uit zijn leven en met name uit zijn jeugd in de openbaarheid te brengen.

Hoe oud Feijlbrieff was toen hij bij een bakkersgezin in Leiden een verkwikkende en louterende vakantie doorbracht, staat niet vast. De verwijzingen in het dagboek van de auteur laten zien hoe hij nog op hoge leeftijd de loutering van die weken trachtte te ondergaan. De inspiratiebron voor bladzijden die tot het mooiste en tederste behoren dat Van Oudshoorn geschreven heeft, mag wel dit verblijf in Leiden genoemd worden. De roman *Loutringen* (1916) zou er heel sterk aan herinneren.

Tijdens zijn verblijf op de lagere school verhuisde het gezin Feijlbrieff van de Heerenstraat naar de Hoefkade. In Van Oudshoorns herinnering zou dit later betekenen:

van het ‘geboortehuis’ naar de ‘kindertragedie’, zoals zijn dagboek laat zien, wanneer hij op 30 maart 1942 een ‘rondgang’ door de straten van zijn jeugd heeft gemaakt en de beide huisadressen Heerenstraat 13 en Hoefkade 428 als zodanig typeert. De laatstgenoemde woning lag op de hoek van de Hoefkade met de Falckstraat en was jarenlang het uiterste punt van een wijk in aanbouw. Er schuin tegenover stond de openbare lagere school en met de zoon van het schoolhoofd en andere kinderen uit de buurt raakte de jongen betrokken in erotische spelletjes, waarover hij later in zijn dagboek, naar aanleiding van de dood van de criticus Albert Plasschaert op 9 mei 1941, het volgende schrijft: ‘*A.C.A. Plasschaert (Albert). Met Karel Schippers, zoon van een schoolhoofd eener lagere school aan de Hoefkade-Falckstraat te den Haag, een der hoofd-raddraaiers in de kindertragedie à la *Frühlings Erwachen* bedoeld in het boek *Willem Mertens' Levensspiegel* van J. van Oudshoorn. Schippers komt dan, nog als zeer jonge man om het leven. (Zelfmoord?)*’ De door Van Oudshoorn bedoelde passage kan men vinden in de vierde druk van zijn roman op bladzijde 31, en het slot van die passage is hoogst intrigerend, wanneer we willen veronderstellen, dat Feijlbrief uit deze kindertragedie tevoorschijn kwam met de kiem voor het schuldcomplex dat een van de drijfveren tot zijn schrijverschap werd: ‘Wel spoedig deed ontwakend schaamtegevoel hem deze poel van giftige ontucht schuwen en schreef hij een der hoofdaanstichters een onbeholpen briefje met iets van god, maar daarmee was dit kinderleven, te onverzoenlijk en arglistig aangerand, niet meer te redden.’⁷

De middelbare school bracht nieuwe verwachtingen.

Feijlbrief werd er op 1 september 1890 voor ingeschreven aan de Gemeentelijke H.B.S., die destijds aan het Bleijenburg lag. De archieven van het huidige Thorbecke-Lyceum⁸ laten zien dat hij een intelligente leerling was die, wanneer hij wilde, tot de besten kon behoren. Aanvankelijk ging zijn belangstelling uit naar wiskunde, biologie en tekenen. Drie jaar lang was de hij primus in het vak tekenen, wat wijzen kan op een drang tot creativiteit⁹, toen al merkbaar, hoewel hij pas op middelbare leeftijd zou debuten.

In de vierde klas daalden zijn prestaties aanzienlijk, ook voor tekenen, en dat zal geen enkele docent van de middelbare school verbazen. Want al had de kindertragedie hem op lichamelijk gebied vroegrijp gemaakt, er is geen reden om aan te nemen dat zijn geestelijke ontwikkeling veel afweek van het gewone patroon. Blijkbaar was hij sterk geïnteresseerd in de literatuurlessen, die zoals men weet meestal in de vierde klas aanvangen. Positief feit ten aanzien van zijn studie bleek zijn vooruitgang in het vak Nederlands, dat gedoceerd werd door B.J.F. Varenhorst. Deze gaf aan de H.B.S. les van 1883-1901 en had een beslissende invloed op Feijlbriefs letterkundige vorming.¹⁰ De belangstelling van de jongen voor de literatuur bleef echter nog passief. In het laatste jaar, 1894-1895, herstelde hij zich van zijn inzinking, en al waren de cijfers zo matig dat een H.B.S.-leerling er thans mee gezakt zou zijn, hij slaagde zonder gedoubleerd te hebben.

Van de jaren 1895 tot 1905 is maar heel weinig bekend. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Feijlbrief enige voldoening vond in de studie voor het ‘Groot-ambtenaarsexamen voor den Indischen dienst’¹¹ die hij ging volgen aan het

instituut in Delft. Wel slaagde hij op 23 juli 1896 voor het eerste gedeelte daarvan, maar met opluchting vernam hij enkele jaren later, in 1899, dat hij het diploma voor het tweede gedeelte niet ontvangen mocht. Feijlbriefs eerste biograaf, Karl Mayer, vertelt¹² hoe hij spontaan een feestje organiseerde voor zijn vrienden en op het hoogtepunt daarvan al zijn studieboeken het raam uitsmeet. De clou was wel dat, toen deze boeken later in de krant onder de ‘gevonden voorwerpen’ genoemd werden, Feijlbrief haastig het stukje uitknipte en er met groot enthousiasme zijn vrienden mee afliep. Het instituut in Delft zei hij voorgoed vaarwel.

Waaraan was Feijlbriefs vreugde over het falen te danken? Welslagen voor het examen had hem min of meer de morele verplichting opgelegd om metterdaad naar Nederlands-Indië te gaan als ambtenaar, en dat was iets waar Feijlbrief tegen opzag, zoals hij opzag tegen elke uiterlijke verandering in zijn leven. Maatschappelijk gesproken leek hij een man zonder fut. En toen hij dan ook koos voor het klerkenbestaan deed hij dit in het besef dat alleen de banale werkelijkheid van een ambtelijk sleurleven hem kon behoeden voor het extreme, dat dikwijls zo strijdig is met de moraal en dat hem in het jeugdleven zoveel zorgen gegeven had.

Zo vinden we zijn naam voor het eerst in de annalen van Buitenlandse zaken op donderdag 10 augustus 1899: ‘J.K. Feylbrief, den Haag, 9 augustus. Verzoek benoemd te worden tot klerk bij het Departement van Buitenlandsche Zaken’.¹³ Hij werd aangenomen. Op 1 oktober 1899 trad hij in dienst van de staat als klerk tweede klasse. Het kleine departement met zijn zegge enschrijve30 ambtenaren gaf

waarborgen voor een zekere intimiteit. De minister jhr. De Beaufort kende al zijn klerken en viel bij Feijlbrief zeer in de smaak, al noemden sommigen hem wel ‘ni beau, ni fort’¹⁴. De jonge ambtenaar leerde er zijn concurrent in de Antwerpse geschiedenis van 1933, Pichal, kennen, en zijn grote vriend Janus Schmitt. Met de laatste trok hij veel op en samen ontdekten zij de wijsbegeerte als hun grote liefde. Vooral Hegel, in wiens werk hun begrip voor elkanders geïsoleerde persoonlijkheid tezamen vloede, werd onderwerp van hun gesprekken en later van hun altijd doorgezette briefwisseling. Het is bijzonder jammer dat van deze briefwisseling alleen de eerste brieven die Feijlbrief in 1905 en 1906 vanuit Berlijn naar zijn vriend zond, en dan nog ‘slechts’ in de literaire bewerking van *Het Onuitsprekelijke*, bewaard gebleven zijn. Van Schmitt resten ons alleen wat onbelangrijke kaartjes en briefjes omtrent het arrangeren van een samenzijn of een korte terugblik op het samen genotene.¹⁵

Ook toen Feijlbrief in 1905 benoemd werd tot tweede kanselier aan het Nederlands gezantschap te Berlijn, verzette hij zich innerlijk tegen deze verandering. Dat blijkt uit de brieven aan Schmitt. Hij had het gevoel te moeten wijken voor het neefje van de chef. Uiteraard is het onmogelijk na te gaan of dit gevoel juist was. Interessant kan men dit gegeven slechts noemen in verband met de waarde die er in de roman *Achter groene horren* aan een soortgelijke overplaatsing ter wille van een ander wordt gehecht.

Elders zal gelegenheid zijn om uitvoerig op de eerste tijd die Feijlbrief in Berlijn doorbracht, in te gaan. Zij was van groot belang voor de ontwikkeling van het schrijver-

schap, omdat Feijlbrief er voor het eerst van zijn leven helemaal op zichzelf was aangewezen en gedwongen werd tot het formuleren van zijn gedachten en gevoelens. Het was een zeer moeilijke tijd. Herhaalde malen verwisselde hij dat eerste jaar - hij arriveerde op 20 februari 1905 - van kamer. Hij ergerde zich hevig aan de Duitse soldateska, aan de opgangen naar de huizen 'nur für Herrschaften', hij verbaasde zich over de mensen om hem heen: de gezant, jhr. mr. D.A.W. van Tets van Goudriaan, en diens gelukkige gezin, de steenrijke consul-generaal, de ambtenaren op de kanselarij van het gezantschap, een stratenmaker met boord en dophoed aan zijn werk, de Berlijners die van de nacht een dag maakten. Zijn stemmingen wisselden voortdurend. 'Hoe rustig, bijna geestelijk, heb ik hier de eerste maanden geleefd', schreef hij aan zijn vriend, 'Ik weet nog, hoe er een ochtend in de lentezon een klein meisje voor me uitliep. Ik zag de bijna doorschijnende geledingen van haar fijne handje aan de zwakke teere pols en nog nimmer waren van het scheppingswerk mij de schoonheid en de gedachte zoo zuiver verbonden geopenbaard. Daarbij die koestering door het voorjaar. Ik voelde me gelukkig. Er was niets meer, dat ik miste. Onthouding leek mij in dezen levensstaat even van zelf sprekend om gewoon verder te kunnen leven als mijn ademtocht. Het enige, wat ik in mijn armoede niet prijs kon geven. Wel waren het heldere streken, waar mijn sloopje henen dreef. Het ligt weer wrak geslagen. Hopen we op betere tijden.'¹⁶

De briefwisseling met Schmitt heeft Feijlbrief de ervaring gegeven dat het schrijven een remedie kon zijn tegen de al te grote spanningen waarin hij door de levensgebeur-

tenissen en hun vaalheid kwam te verkeren. Vooral uit de volgende passage van *Het Onuitsprekelijke* moge dat blijken¹⁷: ‘Alles bij alles prikkelt mij soms een meerderheid, waarvoor ik geen wezenlijk motief kan vinden, voel ik het als een onnatuurlijke verhouding, die even goed omgekeerd kan zijn en begrijp van daar uit den geest, die vroeg of laat weer tot een omwenteling moet voeren. Dan krijg ik zelf last van revolutionnaire neigingen en ontwaar in de vliering een hatelijk en tastbaar bewijs van uitdagende geringschatting. Ambtenaarsgrievens dus, of: gekankerend moet er worden. Maar dan pak ik het toch liever weer op een andere manier aan. Dan zeg ik me, dat het oudere menschen zijn, door en door fatsoenlijke luitjes en zoo, waarvoor men toch redelijkerwijze respect dient te hebben. En naar ons modelkantoor (op het departement in Den Haag, d.M.) verlang ik helemaal niet. Wil je gelooven, dat ik van de vliering begin te houden, wanneer er zooals thans - ik zit je 's middags laat nog alleen te schrijven - de grootste warmte voorbij is, de ramen allen openstaan en van de stad beneden slechts vage geruchten waar te nemen zijn. *Het heeft me moeite gekost dit epistel op touw te zetten.* Wat was er toch? Een soort lethargie leek over me gekomen. Ik heb me - als de doctorandus¹⁸ - van iets moeten vrijmaken. Van een halsstarrig op steeds hetzelfde doode punt turen, tot me ten slotte een besluit gesuggereerd werd. Ik lach er thans om. Ik sta er als een vreemde tegenover. Het is me volmaakt onbegrijpelijk. Maar ik schijn aan zekere stemmingen blind onderworpen te zijn. En toch weer niet geheel. *Want ik had geen lust tot schrijven en heb het doorgezeten en het heeft me weer bevrijd.* Ik zou dat ergens voor mezelf willen no-

teeren en bewaren. Ongeveer zoo: wanneer je in de put zit, doe dan juist hetgeen je het moeilijkst schijnt. *Ik loop met het plan een dagboek te beginnen. Ik ben allerhand van zins*' (cursivering van mij, d.M.).

Natuurlijk, uien kan stellen dat zulk een dagboek nooit terug is gevonden en dat Van Oudshoorn pas in 1914 zijn eerste boek publiceerde, toch ben ik geneigd aan te nemen dat de kanselier tussen 1905 en 1911, het jaar waarin hij zijn eerste gepubliceerde roman begon te schrijven, als auteur niet stilgezeten heeft. Het zou mij niet verwonderen als Van Oudshoorns uitlating: 'Toch heb ik wel telkens geprobeerd om een roman te schrijven, maar ik kwam steeds op een dood punt. En daar kon ik niet overheen komen'¹⁹ slaat op de periode tussen zijn aankomst in Berlijn en het schrijven van *Willem Mertens' levensspiegel*. Het is waar, deze uitlating staat in een context die suggereert dat Feijlbrief reeds op de middelbare school romans trachtte te schrijven, al is men daar blijkens de tekst niet per se aan gebonden. Een andere opmerking maakt de waarde van bepaalde gegevens in hetzelfde interview met 's-Gravesande twijfelachtig: 'Bovendien had ik - 36 jaar oud - *nog nimmer iets geschreven* of uitgegeven' (cursivering van mij, d.M.). Het is duidelijk, dat men ofwel de eerste ofwel de tweede óf beide uitlatingen met een korreltje zout moet nemen.

Hoe het ook zij, als de mededelingen van de auteur aan 's-Gravesande met betrekking tot zijn eerste roman juist zijn geweest, dan werd de auteur Van Oudshoorn, zoals wij die kennen, geboren in de winter van 1910-1911. Toen betrad de schrijver van de brieven aan Schmitt het klein heelal waarbinnen verbeelding en werkelijkheid

elkaar te lijf gaan en aanvullen.

Is het toeval dat de datering van de eerste briefkaartjes die Feijlbrief wisselde met de toen 31-jarige Marie Elise Gertrud Teichner (geboren op 14 september 1881 te Berlijn) samenvalt met de voltooiing van de roman? De zomer van 1912 is voor Feijlbrief in beide opzichten belangrijk geweest; zijn debuut als echtgenoot en dat als romanschrijver zouden in dezelfde periode vallen na een even lange ‘dubbele’ verloving: op 16 april 1914 trouwde hij de koorzangeres en nog diezelfde maand óf in mei daaropvolgend verscheen de roman *Willem Mertens' levensspiegel* bij uitgeverij W.L. & J. Brusse te Rotterdam. Beide ervaringen zullen niet nagelaten hebben indruk te maken op de 38-jarige auteur. Op de verstandhouding tussen de beide echtgenoten kan ik hier nauwelijks ingaan. Ik volsta met het feit te vermelden dat zij, ondanks een groot verschil in karakter en aanleg - hij intelligent, geestig, pessimistisch, cynisch en wankelmoedig, zij veeleer gespeend van intellect, humorloos en sentimenteel, maar optimistisch en zo nodig uitermate flink - en ondanks vele wrijvingen waarvan men de neerslag in een over jaren verspreide correspondentie vinden kan, altijd bij elkaar zijn gebleven en in het beperkte kader van hun op en top burgerlijk samenleven niet buiten elkander konden. Het past wel bij deze cynicus dat hij na 25 jaren huwelijk de echtgemeenschap omschreef als: ‘Een hooger soort... vergissing. Vertoeven op hogere... diepte’²⁰, en elders als een ‘hard voor de hatelijkste conflicten’²¹. In een moment van spijt over zijn huwelijk schreef hij: ‘De meeste mannen ongeschikt voor huwelijk. Daarvan merken de meesten dit pas dóór een huwelijk. En daarvan

weer de meesten pas zóó laat, dat zij intusschen tegelijk ongeschikt werden voor een... vrijgezellenbestaan.²² Voor de vrouw, die evenals haar man van uitgaan hield en in haar jongemeisjestijd, behalve als koorzangeres, ook was opgetreden als zangeresje bij een band en als mannequin voor het kostuumhuis van haar tweede vader, moet het leven aan de zijde van Feijlbrief evenmin gemakkelijk zijn geweest. Zijn eenzame drinkgelagen, dikwijls voor hij ging schrijven, en het feit dat hij zijn werk voor haar verborgen hield (omdat zij er niets van begrepen zou hebben), paarden zich aan zijn minachting voor haar grootste ideaal: een beroemd zangeres te worden, een minachting die hij in gezelschap openlijk op een ironische wijze toonde. Daarenboven wantrouwen zij elkaar in hun omgang met anderen, zoals uit correspondentie blijkt. Dat het huwelijk kinderloos bleef, hebben beiden diep betreurd. Het was een leed waardoor men veel onaardige trekjes in de verhouding tussen de echtgenoten kan verklaren, zo men daar behoefte aan heeft.

De ontvangst van *Willem Mertens' levensspiegel* was voor Van Oudshoorn een weldaad. Zijn grote bewondering voor de uitvoerige bespreking die Willem Kloos er in het novembernummer 1914 van *De Nieuwe Gids* aan wijdde²³ moet eerder zijn ingegeven door zijn bewondering voor de criticus dan door de betekenis van de kritiek. Veel meer to the point immers was de nog uitvoeriger bespreking die Dirk Coster in *De Gids* gaf van het boek.²⁴ Al kan men diens bezwaren tegen sommige gedeelten van de roman slechts verklaren vanuit zijn principiële houding als criticus, hij ging tenminste op de roman zelf in en leverde de eerste analyse ervan. Ook Frans Coenen, Fre-

derik van Eeden, Herman Robbers, Gerard van Hulzen en vele anderen spraken van een regelrechte verrassing. Die belangstelling voor het werk van Van Oudshoorn zou blijven, wat men ook over miskenning van deze auteur heeft geschreven.²⁵ Slechts een novelle als *De fantast* (1948) bleef - helaas - onopgemerkt, maar daarvoor zijn wel andere redenen dan miskenning aan te voeren.²⁶ Men kan in het leven van Van Oudshoorn drie creatieve en twee niet-creatieve perioden zonder moeite herkennen. Om maar met de data te beginnen: onmiddellijk na zijn debuut begon de auteur opnieuw te schrijven tot aan het eind van de eerste wereldoorlog. Daarna zweeg hij tot 1922, al had hij enig literair werk in het klaarmaken van drukproeven. Vervolgens kwam er een voor Van Oudshoorn zeer vruchtbare periode die duurde tot de zomer van 1928, waarna het 1936 moest worden alvorens hij de pen weer opnam en in gematigd tempo bleef schrijven tot zijn dood.

Misschien zijn het de waarderende woorden geweest die in de pers aan de beschrijving van de jeugdperiode in *Willem Mertens' levensspiegel* gewijd werden die hem inspireerden om de menselijke gestalte opnieuw vorm te geven, maar nu met veel meer aandacht voor de jeugdijaren. Hij deed dat in de roman *Loutringen* die in 1916 bij Busse verscheen, en die door de kritiek te veel is gezien als een reprise van zijn debuut. Na een schets van weinig betekenis²⁷ voltooide Van Oudshoorn in 1916 de verhalen *Nachtgeest* en *Oorlogsdruk*, beide geïnspireerd op het oorlogsgeweld. In 1917 werden zij gevolgd door *Aan zee* (juli-augustus), *Afscheid* en *De tweede fluit* (december), terwijl ook het toneelstuk *Zondag, een poging tot conflict*, in dat

jaar gereed kwam. Van Oudshoorn schreef het tussen begin oktober en eind december. Het verscheen in 1919 bij Brusse. Interessant is het vergelijkingsmateriaal dat een verblijf van Feijlbrief in Marklendorf, augustus 1918, opleverde voor het verhaal *Verzoening*. Daarvan zijn enige brieven die de auteur aan zijn vrouw schreef, bewaard gebleven. Alle verhalen tezamen werden in 1922 door de Wereldbibliotheek uitgegeven.

In deze eerste jaren van zijn schrijverschap heeft Feijlbrief veel steun ondervonden van de in 1910 benoemde gezantschapsraad jhr. mr. dr. J.R. Clifford Kocq van Breugel, een groot vriend van P.C. Boutens. Clifford Kocq van Breugel, een beminnelijk, tactvol man, behield altijd een oprechte aandacht voor het wel en wee van de zo moeilijk levende kanselier. Rond 1950 nog sprong hij spontaan bij, toen hem bekend werd dat de Feijlbrieven in financiële moeilijkheden waren, en zelfs ná de dood van de auteur was hij het die de zeer onaangename affaire rond het grafmonumentje voor Van Oudshoorn op tactvolle wijze tot een redelijk einde wist te brengen.²⁸ De gezantschapsraad wist het voor het oog van de buitenwereld zo eenvoudige kaasmannetje op zijn waarde te taxeren, en aangezien deze haarscherp zijn eigen situatie doorzag, ontstond er tussen beide mannen een beleefde vertrouwelijkheid, in stand gehouden door een diep wederzijds respect. Rond 1922 verloren zij elkaar enigszins uit het oog, omdat Clifford Kocq van Breugel in 1919 was overgeplaatst en hun correspondentie, die toch al zeer summier was, wegebde.

Een andere gesprekspartner - Feijlbrief vond zijn gelijkgezinden niet op de kanselarij, waarvan hij in 1919 direc-

teur geworden was - had zich intussen in Berlijn gevestigd, de journalist Karl Mayer. Deze bijna twintig jaar jongere, vriendelijke, enthousiaste correspondent van de NRC, oud-secretaris van de Belgische socialistenleider Camille Huysmans, was na twee jaar Stockholm eind 1918 in Berlijn gearriveerd. Daar zou hij tot de tweede wereldoorlog blijven. Hij leerde er zijn toekomstige vrouw, Cootje Chouffoer, kennen, met wie hij in 1921 trouwde. Zij was naar Berlijn gekomen als onderwijzeres voor de kinderen van de gezant, baron Gevers, en menigmaal had het echtpaar Feijlbrief zich over het tamelijk eenzaam in Berlijn vertoevende meisje ontfermd. De beide echtparen ontmoetten elkaar geregeld, ofwel in Dahlem, aan de rand van Berlijn bij de journalist, ofwel in de Laubacher-strasse 16, waar de Feijlbriefs vier hoog hun domicilie hadden. Tijdens zo'n ontmoeting bleven de dames thuis achter en gingen de heren een fikse wandeling maken om te spreken over alles wat hen bezighield. Er werd dan doodleuk over de kanselarij geroddeld en bij hoge uitzondering kwam Van Oudshoorn aan bod, die door niemand zozeer werd doodgezwegen als door Feijlbrief zelf. Ook ontmoetten zij elkaar wel tussen de middag op het terras van Kaffeehaus Josty en na 1920, nadat het gezantschap verhuisd was van de Rauchstraße naar de Voßstraße en de kanselarij van de benauwde vliering naar een wat grotere ruimte, in het Romanisches Kaffee tegenover de Kaiser Wilhelm-Gedächtniskirche. In beide cafés was de NRC te krijgen, en die spelde de burgerlijk geklede Feijlbrief tussen de middag helemaal uit, zittend op het terras temidden van de Berlijnse artiesten en wat daar voor doorging.²⁹ Als hij, na nog een uurtje werken op de kan-

selarij, tegen half vier, vier uur thuis kwam of zijn borreluurtje hield, prepareerde hij zich min of meer op zijn schrijverswerk. Minutieus schreef hij 's avonds aan tafel in kleine notitieboekjes en schrijfblokken zijn romans en novellen, of las werk van Huysmans, Flaubert, Wedekind, Schnitzler, Wilde, Hegel, Hebbel, Kant e.a., zoals zijn zeer bescheiden stukgelezen bibliotheekje laat zien. Zijn vrouw bezocht een van haar Berlijnse vriendinnen, speelde piano of sorteerde haar omvangrijke collectie ansichtkaarten.

Feijlbriefs kennissenkring was klein en er waren maar weinig Nederlanders in Berlijn die geweten hebben dat hij schreef. Natuurlijk was hij lid van de vereniging *Nederland en Oranje* en elke donderdagavond ging hij naar de societeit van deze vereniging, zelfs als er niemand anders kwam. Een tijdlang hield hij de societeitsbibliotheek bij, en ook voor zakelijke functies binnen de vereniging liet hij zich vinden. Hij schiep er een behagen in met zijn medeleden een spelletje domino te doen, en anders zat hij aan de leestafel. In dit milieu kwam hij echter nooit helemaal los. Dat gebeurde, zo zegt Mayer, alleen, wanneer hij zich bij een enkele goede kennis volkomen thuis voelde. Dan kon hij urenlang bijzonder gezellig causeren. Ook kon hij als een kind genieten. Naast Mayer zat hij in een cabaret te schateren van genoeg om een belegen, goedkope mop. Hij hield er van om een gezelschap te choqueren. Zo nam hij eens, tijdens een bijeenkomst op zijn kamer in het gezantschap aan de Voßstraße, midden in een ernstig gesprek met achteloos gebaar een slapende kat van de vloer en wierp deze, terwijl hij doodnuchter doorpraatte, tot ontsteltenis van de aanwezigen uit het raam.

Zij wisten niet dat zich achter het raam een balkon bevond. Een ander staaltje van zijn typische humor vertelt dr. M. van Blankenstein, een van zijn kennissen op de Hollandse Club, in een brief aan Karl Mayer d.d. 26 januari 1952 (in bezit van de geadresseerde): ‘Op een avond hadden zij het aan de dominotafel over een meisje, dat de meesten kenden. Dat meisje scheen, zoals bijna alle meisjes waarover zij daar spraken, van dubieuze soliditeit. Niet ondubieus solide, maar dubieus solide. Er was enige discussie over. F. zei, terwijl hij een steen bijzette: “Zij ruikt naar gember.” Ik zag dat niemand het begreep, maar dat ieder zich geneerde zijn onwetendheid te tonen. Ik geneerde mij niet en vroeg dus: Wat bedoel je daarmee? “O” zei hij, “als je niet heet wordt van het gezicht dan word je het van de reuk”.’

‘Als litterator heb ik maar ontslag genomen’ schreef Van Oudshoorn op 29 september 1921 aan Clifford Kocq van Breugel. Maar nauwelijks twee maanden later liet hij erop volgen: ‘Op het oogenblik ben ik aan iets kleins, maar zeer moeilijks bezig.’³⁰ Aarzelend kwam het schrijfwerk weer op gang, al had het niet meteen de overtuigingskracht van hetgeen vooraf was gegaan. De novellen *Verstandhouding* en *De groote Andries* waren het resultaat, niet geheel bevredigende stukken, die echter wel zinvol zijn geweest voor de aanloop die Van Oudshoorn ging nemen naar de vernieuwing van zijn proza.³¹ En die vernieuwing kwam. Op 18 mei 1924 voltooide Van Oudshoorn zijn roman *Tobias en de dood*, op 26 juli 1925 legde hij de laatste hand aan de novelle *Pinksteren*, in 1926 volgde de onbekend gebleven kleine roman *Laatste dagen*, en tussen oktober 1927 en juni 1928 schreef hij de roman *In*

memoriam. De vernieuwing openbaarde zich vooral in het feit dat de auteur veel meer afstand nam van het eigen leven dan hij voorheen in zijn werk had gedaan, en daardoor meer kansen gaf aan zijn sterke humor en grillige fantasie. Beide vindt men ze in hoge mate aanwezig in de groteske roman *Tobias en de dood*. Het moet wel dit boek zijn waarin Bordewijk Van Oudshoorn als zijn leermeester heeft gezien.³²

De roman werd in 1925 gepubliceerd door uitgeverij Van Holkema en Warendorf te Amsterdam. Vier jaar duurde het voor Van Oudshoorn bij dezelfde uitgeverij de novelle *Pinksteren* kon onderbrengen, en een jaar later, in 1930, ontfermde Van Dishoeck in Bussum zich over *In memoriam*. Hebben de tamelijk felle kritieken op dat boek de schrijver van zijn stuk gebracht? Hij zou zwijgen tot 1936, maar men moet niet uit het oog verliezen, dat hij reeds sedert juni 1928 geen pen meer op papier had gezet. Voorlopig was hij uitgeschreven.

Zoals uit het volgende onderdeel van deze uitgave blijkt heeft Feijlbrief weinig begrip kunnen opbrengen voor het feit dat hij per 1 januari 1933 ontslagen werd. Dat hij zich benadeeld voelde, kwam mogelijk ook, omdat de verstandhouding tussen hem en de nieuwe gezant, Graaf Van Limburg Stirum, niet bijzonder goed was. Hij koesterde jegens deze zoveel achterdocht, dat hij het, toen hij in 1933 vergeefs wachtte op algehele vergoeding van de verhuiskosten door het departement, deed voorkomen alsof de gezant zijn belofte dienaangaande geschonden had.³³ Ook zat hem danig een kwestie dwars, waarover hij in 1933 wel met 's-Gravesande heeft gesproken, maar die omwille van de discretie uit het interview geschrapt

werd. Ik geef deze thans weer met Van Oudshoorns eigen woorden: ‘Tijdens een dejeuner, n.t.b. nog wel te onzer eere gegeven naar aanleiding van mijn 25-jarig jubileum bij het Gezantschap - een samenzijn, dat meer en meer in de sfeer van Strindbergs “Gespenster Sonate” dreigde te verlopen, daar de gastheer het niet over zich kon verkrijgen den jubilaris met een enkel woord toe te spreken of ook maar even zijn glas naar hem op te heffen, zoodat de aanwezigen met elkander verlegen werden - meende de Gezant toch voor eenige afwisseling te moeten zorgen door, tijdens een gesprek over de Deutsche hoofdstad, als zijn meening te kennen te geven, dat: “wat hem betref, heel Berlijn morgen de lucht in kon vliegen”’³⁴, nog wel waar Van Oudshoorns Duitse vrouw bij zat! Belangrijk was dit alles niet, maar het tekent het gebrek aan verstandhouding tussen de kanselier en de gezant.

Overigens heeft Van Oudshoorn er zich naderhand aan geërgerd dat hij zich in het interview met 's-Gravesande van een optimistischer zijde heeft laten zien dan zijn boeken en hij zelf z.i. waren.³⁵ Want dat hij ‘met den diepsten eerbied en grootste dankbaarheid’ aan Baron Gevers teruggacht, is volledig waar, doch geen zinnig mens kan geloven dat hij aan zijn 28-jarig dienstverband bij het Gezantschap ‘enkel aangename herinneringen’ heeft gehad.³⁶ De dikwijls smalende toon waarop hij in zijn brieven over de kanselarij (‘het gedoe op de vliering’) spreekt, lijkt me niet mis te verstaan.

Het doelloos verblijf in Antwerpen, waarover ik hierna uitvoeriger kom te schrijven, heeft Feijlbrief diep geschokt. Toen hij in 1946, tijdens het schrijven van zijn

brief d.d. 31 december aan Mayer, aan deze tijd teruggedacht, verzuchtte hij: ‘Na het avondeten ging ik de Keizer Lei maar op, want ik had 's avonds met niemand eenigen omgang. Daarbij stortregende het bijna iederen dag. Zelden heb ik zoo'n vreemden tijd meegemaakt. Er thans aan terugdenkend, komt het mij voor, dat ik nog nimmer zóó dicht bij de kern van het leven was. Van mijn persoonlijkheid tenminste bleef er heelemaal niets meer over. Een eigenaardige ervaring, die mij natuurlijk belette van Antwerpen als stad een eenigszins objectieven indruk te krijgen.’

Na de vernietigende ervaring in Antwerpen reisden Feijlbrief en zijn vrouw naar Den Haag, waar zij een woning vonden aan de Van der Heimstraat 7. Aanvaarden dat hij met *In memoriam* zijn laatste werk had geschreven kon Van Oudshoorn niet. Het gedeeltelijk zelfgeschreven interview met 's-Gravesande beschouwde hij als een poging om weer op gang te komen, maar op 1 februari 1936 bekende hij, naar aanleiding van een artikel dat Victor E. van Vriesland in de NRC over zijn werk had gepubliceerd, aan 's-Gravesande³⁷: ‘Het bevestigt ook mijn laatst aan U geuite meening, dat het maar beter is het een afgesloten geheel te laten, dat thans met al zijn tekortkomingen toch op weg schijnt een blijvende plaats te gaan innemen. - ... - Maar zooals ik U ook reeds tijdens ons “interview” zeide, meer dan een étappe in de groote étappe voorspelde dat literair werk toch niet te worden.’

Het getij kan spoedig keren: binnen enkele weken zond hij aan Groot Nederland en De Nieuwe Gids eenzelfde prozafragment toe, het begin van zijn latere roman *Achter groene horren*, onder de titel *Ochtendkrieken*.³⁸ Re-

gelmatig verschenen nu gedeelten van deze roman in De Nieuwe Gids en Groot Nederland, vergezeld van weinig ander werk: enkele korte schetsen als *Bezwaarlijke vaart*, *Intermezzo*, *Zonder commentaar en zonder namen*, en *Wolken, land, water...*, alsmede de novelle *Pension Mordau* (najaar 1938).

Het schrijven van de roman *Achter groene horren* - er gingen zes jaren mee heen - moet voor Van Oudshoorn een struggle for life als auteur hebben betekend. Zijn dagboek, waarvan de vroegste aantekeningen dateren van 1934 en de laatste van 1946, laat zien hoe hij bidt en smeekt dat de roman zal worden geaccepteerd. Naast de beide andere bekentenisromans *Willem Mertens' levensspiegel* en *Loutringen*, heeft men dit boek nauwelijks opgemerkt.³⁹ Zelfs als de roman literair van minder betekenis zou zijn dan *Willem Mertens' levensspiegel* - maar dat kan alleen een nauwgezet vergelijkend onderzoek uitmaken - dan heeft zij nog grote waarde voor een vollediger begrip van Van Oudshoorns persoonlijkheid als schrijver en de mens in die schrijver, omdat zij zijn meest autobiografische roman is, zoals hij zelf heeft gezegd.

Al woonde Van Oudshoorn intussen in Nederland, zijn contacten met de literaire wereld groeiden nauwelijks aan. Hij bleef interviews afwimpelen en stond evenmin materiaal af om te laten reproducieren. Enerzijds was hij de consequente schrijver die het met zijn werk alleen af kan om roem te verwerven, anderzijds koos hij de schaduwzijde, omdat hij zelf als Feijlbrief moreel in conflict raakte met de wereld die Van Oudshoorn schilderde. Een enkele maal sprak hij P.C. Boutens, Frans Coenen, Willem Kloos, G.H. 's-Gravesande, F. Bordewijk, later

ook Victor E. van Vriesland, R. Nieuwenhuys, mr. A. Mout en Willem Frederik Hermans, maar geen van deze contacten groeide uit tot een hechte vriendschap.

Tijdens de oorlogsjaren kregen de Feijlbrieven het financieel zwaar te verduren. Het wachtgeld was geslonken tot een karig pensioentje. Op 14 maart 1942 ondertekende Van Oudshoorn het ontwerp-contract dat uitgeverij L.J. Veen hem voorlegde met betrekking tot *Achter groene horren*. Pas in september 1943 kon het boek verschijnen en eind 1944 waren twee drukken uitverkocht.

Bij de evacuatie van Scheveningen - het echtpaar was in het najaar van 1938 verhuisd naar de Bosschestraat 142 - rond Kerstmis 1942, kwamen Feijlbrief en zijn vrouw terecht in het Bezuidenhoutkwartier, en gingen er wonen aan het Van Imhoffplein 17, een bovenhuis, in de buurt van het station Laan van Nieuw-Oostindië. Daar namen de vertaalactiviteiten van Van Oudshoorn drastisch toe. Voor J. Philip Kruseman vertaalde hij onder zijn eigen naam de roman *Josef Mak* van de Slovaak J.C. Chronsky, en onder het pseudoniem J. Rating de roman *L'audis jûras* van de Letlandse auteur Richard Valdess, beide via de Duitse vertaling. Voor uitgever Goddard van N.V. Oceanus vertaalde hij - overigens zonder dat er een uitgave uit voortkwam - *Der goldne Topf* van E.T.A. Hoffmann en *Un coeur simple* van Flaubert. Andere werken bracht hij in onze taal over: *Die Flut* van Hans Heitmann voor uitgeverij Leopold, en *Leonidas de overwinnaar* van Hugo Uhlenbusch voor de N.S.B.-uitgeverij De Schouw, welke laatste opdracht ongetwijfeld te danken was aan zijn lidmaatschap van de Kultuurkamer. Dat Van Oudshoorn bij de keuze van zijn uitgevers geen acht sloeg op hun

vrijheidslievendheid of Duitsgezindheid kan men hem niet kwalijk nemen. Hij verafschuwde alle geweld en beperkte zijn realiteit het liefst tot de kleine, nietaflatende zorg hóe in het leven te blijven, geestelijk en materieel. Ondanks het feit dat zijn vrouw in Berlijn geboren was, hebben zij beiden zich ver gehouden van contact met de bezetter.

Als voor alle andere bewoners van de Bezuidenhout was ook voor het echtpaar Feijlbrief de derde maart 1945 een verschrikkingdag. Om kwart voor tien 's morgens sprongen alle ramen aan de voorgevel kapot. Terwijl bom na bom insloeg, schuilden zij tot vier uur in de middag zo goed en kwaad als dat ging op het portiek. Toen waren zij aan drie kanten door brandende huizen ingesloten en moesten met wat beddegoed in een kinderwagen de straat op. Twee dagen logeerden zij bij kennissen, daarna bleven zij tot 18 maart in Voorburg waar zij onderdak vonden bij een hen onbekend schoenmakersgezin. Feijlbrief kreeg de ene huilkrimp na de andere en was tegen de situatie in het geheel niet opgewassen. Toch sloot hij op 7 maart een contract af met uitgeverij Oceanus over de uitgave van een bloemlezing uit zijn werk, een bloemlezing die nooit tot stand is gekomen omdat de uitgeverij na de oorlog gezuiverd moest worden. Nog ontdaan kon Feijlbrief op 21 maart enige afstand nemen van zijn eigen situatie: ‘Men moet de brug over en bouwt er zich een huis op. We leven in een overgangstoestand en willen ons vestigen. Dat betreft ook vooral de geestelijke zijde. De overgangstoestand is zoo radicaal, dat wij er niet eens met even zooveel woorden over kunnen spreken. Evenmin als van een “slavenopstand” van “eewigheidsmomen-

ten”. De diepere oorzaak daarvan ligt in de taal zelf. Slechts het algemeene. Als verruiming van het afzonderlijke. Als beperking van het concreet algemeene. Dat statueert het dialectisch moment der taal, maar zoo kan men ook spreken, over hetgeen zich door de taal niet laat uitdrukken.⁴⁰

Naast de vertalingen hield eigen werk Van Oudshoorn tijdens de oorlogsjaren en daarna bezig. Reeds tijdens de bezetting maakte hij wijsgerige aantekeningen die leidden tot het filosofische geschrift *Begrip en plastiek*⁴¹. Voorts werkte hij aan een toneelstuk *Marionetten*, dat echter niet boven het niveau van een middelmatig familietableau uitkomt en verre inferieur is aan zijn als drama toch reeds zwakke toneelstuk *Zondag*. Begin 1947, mogelijk eerder, was het gereed.⁴² Reeds in het voorjaar van 1946 voltooide Van Oudshoorn het manuscript van *De fantast*. Op 16 juli 1946 berichtte hem de inmiddels gezuiverde uitgeverij Oceanus, die de naam Uitgeversbureau Boek en Periodiek NV had aangenomen, dat men zijn manuscript *De Idealist, een ongeloofwaardig verhaal*, ingestuurd onder pseudoniem Chr. Rating, ter beoordeling had doorgezonden aan Gerben Colmjon te Holten. Bij uitgave in 1948 bleek de titel gewijzigd tot *De fantast* en het pseudoniem als vanouds Van Oudshoorn. De publikatie viel niet op. Ondanks de kwaliteiten van dit verhaal, dat geladen is met sardonische humor.

Veel aandacht kreeg de auteur toen uitgever Van Oorschot in 1950 zijn bekendste werken bijeenbracht in een fors boekdeel. De naam Van Oudshoorn bleek bij de critici nog niets aan faam te hebben ingeboet, voor het publiek bleef hij echter een onbekende. Emmy van Lok-

horst vond in Den Haag en Amsterdam nauwelijks gehoor voor haar boeiend referaat over de auteur.⁴³ Toch stelde de verschijning van *Doolhof der zinnen* de auteur min of meer gerust omtrent zijn literaire kwaliteiten. De laatste jaren van zijn leven ordende hij het filosofisch materiaal. Tenslotte schreef hij opnieuw een verhaal. Eerst heette de geschiedenis waarvoor hij de gebeurtenissen van januari 1933 als uitgangspunt nam, *Laatste reis*. In 1950 werkte hij deze om tot de novelle *Bezwaarlijk verblijf*. Frappant is het feit dat hij terugkeerde naar de stille verhaaltrant van zijn debuut, het gebeuren vertelde hij rechttoe rechtaan, zonder omwegen, soberder, maar ook armer. Zijn drang tot metafysisch openbaarde zich vooral in het magische slot.

Half juli 1950 vernam Van Oudshoorn dat hem de Jacobson-prijs uit het Tollensfonds, een uitkering voor oudere auteurs, was toegewezen. De 300 gulden die daaraan verbonden waren had hij harder nodig dan de betrekkelijke roem. In november kreeg zijn vrouw een zware inzinking van zenuwen en hart, die het noodzakelijk maakte dat zij het bed hield. Hijzelf moest huishouding en verpleging op zich nemen. Een hoogst vermoeiende afleiding bezorgde hem de viering van zijn 74e verjaardag, die door enkele hartelijke bewonderaars op touw was gezet om hem te complimenteren met het succes van *Doolhof der zinnen*. Het bleef een onderonsje, want van officieel vertoon wilde de bejaarde en straatarme schrijver niets weten. Ongeveer dertig mensen waren bij het feest aanwezig.

Pas op 21 februari 1951 kon Van Oudshoorn zijn oude vriend Clifford Kocq van Breugel over deze verjaardag

schrijven, want het geheel had hem zo aangegrepen dat twee zware hartaanvallen, een omstreeks Kerstmis en een op Oudjaar 1950, hem volkomen machteloos maakten. Het begin van het einde. Mayer vertelt over zijn toestand in die dagen: ‘Toen hij me eens, kort voor zijn dood, voetje voor voetje een stuk op mijn weg naar het station vergezelde (het was al een hele prestatie voor hem de trap af te komen - en hij verkneuterde zich in de verbazing der burenen) vertelde hij me, dat nu het einde best mocht komen, omdat het rekken van zijn bestaan geen zin meer had. “Wat ik te zeggen had, heb ik gezegd”. Hij was kort tevoren teruggekeerd uit het ziekenhuis, waar hij, gelaten, het einde had verwacht. Toch deden de zorgen, aldaar aan hem besteed, hem goed. Al die mensen, die zich om hem bekommerden, vond hij interessant, omdat hij zoiets in zijn bescheiden bestaan nooit had beleefd. Hij had een soort binnenpret toen hij uit een diepe slaap, welke wellicht het einde had moeten brengen, ontwaakte en de verbaasde artsen, met hun horloge in de hand, aan zijn bed zag staan.’⁴⁴

Nog enkele maanden hield Feijlbrief de strijd vol. In zijn laatste brief aan Clifford Kocq van Breugel, daterend van 15 juni 1951, dacht hij nog eens terug aan zijn debuut: ‘Kloos zeide reeds, dat voor degenen, die in Willem Mertens alleen maar de “ongenietbare zuurpruim” zien zonder tegelijk van deze figuur het algemeen menselijke te onderkennen, de lezing van het werk slechts ontstemming en verzet kan wekken. Zoo is het ook met de verdere boeken van Van Oudshoorn gebleven, die het tegen een burgerlijke reactie moeten afleggen, *reactie waaraan ik mij ook zelf niet kan onttrekken*’ (cursivering van mij, d.M.).

Anderhalve maand later, op 30 juli 1951, kwam het einde, nog vrij onverwacht. Vaak had hem een beklemmende benauwdheid overvallen, die echter steeds van voorbijgaande aard was geweest. Die laatste morgen van juli zat hij achter zijn schrijftafel te werken, toen de dood hem besprong. Hij had slechts tijd om zijn echtgenote uit de keuken te roepen, want toen deze kwam toegesneld, hing Feijlbrief levenloos in zijn stoel.

Wat zou Van Oudshoorn gezegd of geschreven hebben, wanneer hij zijn eigen begrafenis had kunnen meemaken? Godloochenaar was hij allerminst. Maar de ironie van het lot zou hem niet ontgaan zijn, als hij had kunnen lezen wat een der kranten over zijn laatste tocht meldde: ‘Bij het betreden van de rouwkapel bracht de heer Abraham⁴⁵ het Largo van Händel ten gehore, waarna ds. Wormgoor het woord nam en erop wees, dat de boeken van de ontslapene veel pessimisme ademden. Hij stelde als tegenhanger daarvan de blijde boodschap der genade, vervat in Jesaja 53, welk Bijbelgedeelte door de predikant werd voorgelezen. Vervolgens bracht de organist ten gehore *Houdt Gij mijn handen beide* en bij het uitdragen van de kist naar de groeve speelde hij *Veilig in Jezus armen*. Aan de groeve dankte de heer L.M. van Breen voor de betoonde belangstelling.’⁴⁶ Namens Buitenlandse Zaken was W. van Nierop aanwezig, en voorts gaven acte de présence o.a. jhr. mr. dr. J.R. Clifford Kocq van Breugel, baronesse Lida von Wedell, de pianist G. Wolthers, de uitgevers Goddard en Van Oorschot, de toenmalige hoofdredacteur en directeur van de Haagse Post, L.M. van Breen en J.J. Krop, en de schrijver Willem Frederik Hermans.

Op 19 december 1951, één dag voor Van Oudshoorns vijfenzeventigste verjaardag heeft een daartoe in het leven geroepen comité bij monde van mr. A. Mout, een grafmonumentje met bronzen plaquette aan mevrouw M.E.G. Feijlbrief-Teichner overgedragen, waarvoor Karl Mayer namens de weduwe een dankwoord sprak. De goede intenties van de gevers mogen doen vergeten de lelijkheid van het gedenkteken en de onverkwikkelijke briefwisseling die daarover tussen verschillende betrokkenen gevoerd is.⁴⁷

Eindnoten:

- 1 Bekend is mij dit van *Mannen van de zee*, roman uit het Letlandsche zeemansleven, geautoriseerde vertaling van J. Rating, uitg. J. Philip Kruseman, Den Haag z.j. (1944).
- 2 Van Oudshoorn heeft vier logboeken en twee dagboeken nagelaten; de logboeken met aantekeningen op letter, genummerd I, II, III en IV, de dagboeken met aantekeningen in chronologische volgorde, genummerd V en VI. In het vervolg duid ik hen alle aan met *Dagboek I-VI*.
- 3 Verslagen 's Rijks oude archieven, 1891, blz. 5 (Algemeen Rijksarchief).
- 4 *Achter groene horren*, derde druk, uitg. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1966, blz. 9
- 5 *Het Onuitsprekelijke I*, Groot Nederland, 1920, deel 1, blz. 559 Men kan alle hier gegeven citaten uit *Het Onuitsprekelijke* ook, maar dan in de huidige spelling, vinden in mijn voorlopige uitgave van 1968, Stoa-reeks, uitg. G.A. van Oorschot, welke uitsluitend bedoeld was als een lees-editie, als een mogelijkheid om van Van Oudshoorns schitterende teksten kennis te nemen, terwijl ik daarnaast de liefhebber van dit werk een portret wilde geven van de man die - dat staat voor mij als een paal boven water - Van Oudshoorn tot het schrijven van *Het Onuitsprekelijke* heeft gestimuleerd.
Het hier gekozen citaat vindt men op blz. 10 en 11 van deze uitgave uit 1968.
- 6 Mededeling van mevrouw P.A. van der Linden-Amelung te Amsterdam in een gesprek op 25 februari 1966.
- 7 *Willem Mertens' levensspiegel*, vierde druk, uitg. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1964, blz. 31

De passus van blz. 31-36 is in zijn geheel relevant voor het hier beweerde.

- 8 Dank zij hier gebracht aan de rector van het Thorbecke-Lyceum te 's-Gravenhage, dr. J.N. van den Ende, die alle medewerking verleende bij het onderzoek in zijn schoolarchief, dat ook de archieven van de oude Gemeentelijke HBS bevat.
- 9 Het tekenen heeft de auteur nooit helemaal kunnen laten. Van zijn verblijf op de Luneburgerheide bij Marklendorf (augustus 1918) zijn enkele schetsen bewaard gebleven die op een goede techniek en routine wijzen.
- 10 Zie: G.H. 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, Amsterdam 1935, blz. 135.
- 11 Aldus de formulering op het getuigschrift dat Feijlbrief bij zijn slagen voor het eerste gedeelte ontving.
- 12 K.A. Mayer, *Jan Koos Feijlbrief (J. van Oudshoorn)*, Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1950-1951, Leiden 1952, blz. 117. Mayer steunde hierbij op een mededeling van R. Nieuwenhuys, wiens schoonvader J.A. van Bommel bij het vermelde feestje aanwezig is geweest. Van Bommel kende Feijlbrief al lang en bleef ook later met hem bevriend. De dood van deze oud-directeur van de Hollands-Chinese Kweekschool te Mr. Cornelis, op 17 juli 1942 in Den Haag, heeft Feijlbrief diep geschokt. De mededeling van Nieuwenhuys kan men vinden in de Nieuwsgier van donderdag 6 september 1951.
- 13 Agenda van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, IIIe kwartaal 1899, nummer 8946, donderdag 10 augustus 1899
- 14 Blijkens brief van Feijlbrief aan jhr. mr. dr. J.R. Clifford Kocq van Breugel d.d. 30 juni 1950

- 15 In de zomer van 1942 beschikte Feijlbrief zelf nog over de belangrijke brieven die Schmitt hem gezonden had, blijkens zijn aantekening in *Dagboek V*: 'Er komt een tijd, of liever een toestand, die gelegenheid zal bieden bv. al de brieven van Schmitt nog eens rustig te lezen; zich opnieuw in Hegel te verdiepen; enz. enz.'
- Toen ik eind januari 1961 het beheer over het Van Oudshoorn Archief kreeg, waren deze stukken niet meer aanwezig. Kan er een reden geweest zijn waarom Van Oudshoorn deze brieven van Schmitt verscheurd zou hebben? Er lijken mij andere veronderstellingen mogelijk. Zo hebben sommige met name bekende lieden de in dit opzicht bepaald niet argeloze weduwe Feijlbrief regelmatig lastig gevallen over de nalatenschap, en wie zal zeggen of zij er niet in geslaagd zijn om een deel van de papieren te ontvreemden? Voorts heeft het feit dat, toen mevrouw Feijlbrief-Teichner eind 1958 de woning aan het Van Imhoffplein 17 moest verlaten om in de psychiatrische inrichting Roosenburg te Loosduinen te worden opgenomen, nagenoeg de gehele inboedel voor oud vuil aan de Haagse Gemeentereiniging werd meegegeven, de literaire nalatenschap geen goed gedaan. Wel heeft de provisioneel bewindvoerder van mevrouw Feijlbrief, de heer Th. Sorel, alles in het werk gesteld om zoveel mogelijk paperassen voor vernietiging te behoeden, maar het risico dat een gedeelte met de grote opruiming is verdwenen, blijft.
- A.J.G. (Janus) Schmitt werd op 12 november 1877 te Bergen op Zoom geboren. Op 15 augustus 1898, ruim één jaar voor Feijlbrief dus, trad hij als tweede klerk in dienst bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Achtereenvolgens werd hij benoemd tot eerste klerk (25 augustus 1899), adjunct-commies (26 juli 1904), kanselier te Stockholm (1 oktober 1906) en directeur van de kanselarij aldaar (1 januari 1922). Wegens opheffing van zijn betrekking - zie volgend hoofdstuk - is hem eervol ontslag verleend bij KB van 18 november 1935. Op 9 januari 1940 overleed hij te Stockholm, waar de Nederlandse kolonie hem ten grave droeg na een uitvaartdienst in de Maria Geboortekerk. Hij bleef ongetrouwd. Zie ook het volgende hoofdstuk noot 1 en 2.
- Voor een portret van Schmitt raadplege men mijn opstel *In diepste wezen vrienden in Het Onuitsprekelijke*, 1968, blz. 121-137 en 151-155.
- 16 *Het Onuitsprekelijke II*, Groot Nederland, 1922, deel 1, blz. 559; uitgave 1968, blz. 38-39
- 17 In deze vorm ongepubliceerd. Uitgave 1968, blz. 55-56
- 18 Een van de employees op de kanselarij van het gezantschap, met wie Feijlbrief, ondanks zijn minachting voor de misplaatste ijdelheid van de wat verlopen figuur, enige tijd ook zijn vrije uren doorbracht.
- 19 *Sprekende schrijvers*, blz. 135
- 20 *Dagboek III* onder Huwelijk
- 21 *Dagboek IV* onder Huwelijk
- 22 *Dagboek IV* onder Dialectisch
- Men lette op de frappante gelijkenis van deze tekst met de passage op blz. 25 van voorgaand verhaal (hoofdstuk III)!
- 23 Willem Kloos, *Willem Mertens' levensspiegel*, De Nieuwe Gids, november 1914, blz. 773-780
- 24 Dirk Coster, *Een zielsbelijdenis*, De Gids, december 1914, blz. 422-435
- 25 Met name lijkt het me belangrijk dat in een veel verspreide en zo dikwijls gehanteerde literatuurgeschiedenis als die van Gerard Knuvelder Van Oudshoorns werk naar verhouding zeer uitvoerig wordt becommentarieerd en gekenschetst. De miskenning van de auteur ligt niet zozeer bij de critici alswel bij het lezerspubliek. Vraag is maar, of Van Oudshoorns tijd, wat het laatste betreft, niet eerder komen moet dan al voorbij is. Bovendien heeft Van Oudshoorn altijd alle publiciteit gemeden, en ook dat heeft de verspreiding van zijn werk geremd.
- 26 De uitgever van deze novelle stond onder verdenking van collaboratie met de vijand, en bovendien bleek het kleine uitgeversbureau Boek en Periodiek totaal onmachtig het boek op de juiste wijze in de publieke belangstelling te plaatsen. Er verschenen slechts drie recensies over, waaronder alleen die van F. Bordewijk met begrip voor het werk (Utrechts Nieuwsblad van 1 oktober 1949).
- 27 De schets *Beeltenis*, gedateerd 7 en 8 december 1915, verscheen in De Amsterdammer van 26 december d.o.v.; voor het eerst in boekvorm gepubliceerd in *Verzamelde Werken, deel I, Novellen en Schetsen*, Polak & Van Gennep Uitgeversmaatschappij NV, Amsterdam 1968 (met een inleiding van W.A.M. de Moor), blz. 15-17. Dit eerste deel bevat alle in deze levensschets genoemde kortere verhalen.
- 28 Men zie over hem: Dr. Karel de Clerck, *Uit het leven van P.C. Boutens*, Amsterdam 1964, blz. 77. Zie ook noot 46.

- 29 Aldus mededelingen van Karl Mayer in zijn levensschets, herhaald en uitgebreid in mondeling contact.
- 30 Brief aan Clifford Kocq van Breugel d.d. 22 november 1921 (Letterkundig Museum)
- 31 Zie daarvoor mijn artikel *Nog een uitvreter?* in *Tirade*, oktober 1964, blz. 658-661.
- 32 De grote bewondering van Bordewijk voor Van Oudshoorns werk is algemeen bekend. Hij uitte deze o.m. ook op het omslag van de verzamelbundel *Doolhof der zinnen*: ‘Van Oudshoorn is een pionier. Dezulken zijn hier te lande althans in de ongebonden stijl altijd schaars geweest en met wantrouwen bekeken. Hun tragedie is een jarenlang isolement. Maar in 1950 zijn wij toch wel gevorderd vergeleken bij 1900. Van Oudshoorn blijft leider, doch hij kan geenszins meer als buitensporig gelden. Niet hij, - de tijd verbeterde zich.’ Voorts nam hij in zijn bundel parodieën *Idem* ook een parodie op Van Oudshoorns werk op, waarin Tobias Termaete de hoofdrol speelt (*Idem*, tien parodieën, Den Haag 1957, blz. 39-43).
- 33 Brief aan Clifford Kocq van Breugel d.d. 15 maart 1950 (Letterkundig Museum)
- 34 Brief en interview aan 's-Gravesande d.d. 14 september 1933 (Letterkundig Museum)
- 35 Brief aan 's-Gravesande d.d. 2 juli 1935 (Letterkundig Museum)
- 36 Zoals hij in het interview beweerde. Zie *Sprekende schrijvers*, blz. 139.
- 37 Van Vrieslands artikel (NRC 25 januari 1936, over Vestdijk) was voor Van Oudshoorn zeer lovend; Feijlbrief schreef: ‘Het is het oude zeer. Waarmede zoude men, nog schrijvend, na zulken lof nog uit moeten komen. Met een nieuwe bijbel?’ De brief bevindt zich in het Letterkundig Museum.
- 38 Blijkens een brief aan Kloos d.d. 23 april 1936 (Letterkundig Museum), die het stuk begeleidde. Uiteindelijk verscheen het in *Groot Nederland*, in juni d.o.v., en op 2 mei haastte Feijlbrief zich de door hem zeer bewonderde Kloos een uitvoerige verontschuldiging te schrijven omtrent het terugnemen van zijn stuk. Hij dankte hem daarin ook voor een bezoek dat hij kort tevoren aan de Regentesselaan had mogen brengen.
- 39 Frappant is het wel te lezen hoe volkomen negatief - ‘*noch geest noch literatuur*’ luidde de kop van het artikel - Knuvelder het boek beoordeelde in *De Tijd* van 18 september 1943. Ook later, toen zijn bewondering voor Van Oudshoorns oeuvre gegroeid was tot een artikel in *De Gids* (1953, deel 1, blz. 8-18), bleef hij *Achter groene horren* met verbeterd vasthoudendheid verkeerd zien, nu als een bundeling losse novellen. Deze mening herhaalde hij in de beide drukken van zijn *Handboek tot de Geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde*, alsmede in de beknopte versie ervan (1962).
Dat Knuvelder in de tweede druk van zijn handboek (1961) en in het beknopte handboek de periode van Feijlbrief's verblijf in Antwerpen situeert vóór zijn Berlijnse tijd, is te wijten aan een onjuiste informatie mijnerzijds, die steunde op de mededeling hierover in Mayers levensschets. De eerste druk van het handboek vermeldt immers het juiste tijdstip.
- 40 *Dagboek VI*, woensdag 21 maart 1945
- 41 Blijkens correspondentie met prof. dr. J. Tielrooy (o.a.d.d. 25, 27 en 28 juli 1949, Letterkundig Museum) - hij had met deze reeds in 1938 en 1939 contact gehad over een Franse vertaling van *Pension Mordau* - heeft Van Oudshoorn vergeefs getracht enige fragmenten uit dit filosofisch werk in een daartoe geëigend tijdschrift te krijgen.
- 42 Blijkens brieven aan 's-Gravesande d.d. 10 en 17 maart 1947 (Letterkundig Museum), waarin hij het manuscript dat deze gelezen had, opvraagt.
- 43 Een van Van Oudshoorns trouwste lezers, de man die ook het initiatief nam tot de heruitgave van werk in de bundel *Doolhof der Zinnen*, Victor E. van Vriesland, stimuleerde de voordracht van Emmy van Lokhorst door deze op te nemen in een reeks lezingen ‘Schrijvers over schrijvers’, welke hij organiseerde voor het Wetenschappelijk Impressarium. Deze Stichting tot behartiging der belangen van wetenschappelijke sprekers uit binnen- en buitenland liet in de maanden januari en februari 1950 de volgende schrijvers spreken: op 10 januari René Lalou over Albert Camus, op 17 januari Emmy van Lokhorst over Van Oudshoorn, en voorts: Karel Jonckheere over Bertus Aafjes, Stephen Spender over T.S. Eliot, Victor E. van Vriesland over S. Vestdijk en Ed Hoornik over Gerrit Achterberg.
- 44 Zie Mayers levensschets, Jaarboek blz. 120.
- 45 Meermalen heeft deze organist mevrouw Feijlbrief-Teichner begeleid, wanneer zij voor de Duitse Lutherse gemeente in Den Haag een kerkconcert gaf.
- 46 Aldus een krantebericht - waarschijnlijk uit de *Nieuwe Haagsche Courant* - dat zich in het Letterkundig Museum bevindt.

- 47 Deze briefwisseling, bestaande uit 56 stukken, bevindt zich in het archief van Clifford Kocq van Breugel, dat sinds diens overlijden in 1957 beheerd wordt door zijn zoon jhr. W.F. Clifford Kocq van Breugel te Doorn.

Feijlbriefs doelloos verblijf in Antwerpen

Op de laatste dag van het jaar 1946 schreef Feijlbrief aan zijn vriend Karl Mayer: ‘Sinds mijn tochtje naar Rotterdam om je te bezoeken, ben ik niet meer uit Den Haag weg geweest. Het is dus wel begrijpelijk, dat dit reisverlangen weer eens in mij opkwam, maar ditmaal werd het getemperd door de herinnering aan het Hôtel des Flandres op de Place Verte te Antwerpen, waar ik aan het Consulaat Generaal daar werkte. Ik was daar ongeveer de eenige gast en zat er 's avonds alleen in een groote eetzaal. Ik heb me nog nooit in mijn leven zoo eenzaam gevoeld als toen, vooral ook omdat mijn verblijf in Antwerpen doelloos bleek te zijn.’¹

Het voorspel van dit doelloos verblijf speelt in de laatste maanden van het crisisjaar 1932. Aan de algemene noodzaak tot bezuinigen kon ook het Ministerie van Buitenlandse Zaken niet ontkomen. Waar een post te zwaar drukte op het budget zocht men naar wegen deze op te heffen. Het is verklaarbaar dat men, als er gekozen moest worden tussen het ontslag van twee klerken tweede klasse en één kanselier, van twee kwaden aan de minste de voorkeur gaf om toch het beoogde doel te bereiken: een bezuiniging in een bepaalde grootte zonder daarbij al te veel personeel te verliezen. Het is ook de vraag of Feijlbriefs post als directeur der kanselarij aan het gezantschap in Berlijn nog rendabel genoeg was. Waarschijnlijk zijn de werkzaamheden van de kanselarij in het oorlogszuchtige Duitsland van de crisisjaren mét het internationale verkeer eerder áf- dan toegenomen. Voor Nederlanders kon het Berlijn van Hindenburg en Hitler weinig aan-

trekkelijks hebben. Daar komt echter bij dat de bezetting van de kanselarij altijd van dien aard was geweest dat de ambtenaren er de te verrichten arbeid op rustige wijze konden verwerken.² Redelijk dat de minister uitging van de gedachte dat zij er dan maar in die crisisperiode een schepje bovenop moesten doen.

Hoe het ook zij, het was Feijlbrief die de begroting voor ons gezantschap in Berlijn moest ontlasten door per 1 januari 1933 van het toneel te verdwijnen.³ Daarmee was hij geen uitzondering, want ook in andere gezantschappen vielen dergelijke ontslagen, als overal elders trouwens. Nog in 1935 moest de minister zijn kanseliers in Stockholm, Helsingfors, Madrid, Warschau en Boekarest hun congé geven.⁴ Z.i. kon het door de opheffingen van deze betrekkingen ontstane ongerief aanzienlijk verminderd worden door een wijziging in de indeling en opstelling van de administratieve kaartsystemen.⁵

Op 29 september 1932 liet de minister de directeur van de kanselarij aan het Nederlands gezantschap te Berlijn weten, dat met ingang van het nieuwe jaar de begroting van zijn departement op aanzienlijk lager peil diende te worden gebracht. De personeelsbezetting van het gezantschap zou hij door reorganisatie met een ambtenaar inkrimpen, en wel, door de betrekking van directeur der kanselarij op te heffen.⁶

Deze mededeling is bij Feijlbrief zonder twijfel hard aangekomen. Niet dat hij nu zo gehecht was aan Berlijn en Duitsland. Zijn hekel aan de ‘militaire domheidsmacht’, zoals hij dat noemde, had hij in zijn verhalen *Oorlogsdruk*, *Nachtgeest*, *Verstandhouding* en *De groote Andries* voldoende laten uitkomen en hij zou die zijn hele leven behouden,

zoals de dagboeken getuigen.

Evenmin kan het zijn werk als kanselier geweest zijn dat hij zou missen, hoezeer hij in de 28 jaar van zijn verblijf in Berlijn ook aan de eentonige sleur daarvan gewend was geraakt. Hoe eervol het ontslag ook werd aangekondigd, het betekende dan toch maar dat men hem kwijt wilde. Hij kon er een jaar later nog niet over uit. ‘Sinds 1 januari 1933 ben ik bij het Gezantschap ontslagen, acht jaar vroeger dan mijn tijd was, zonder een woord van waardeering, met een opzeggingstermijn van enkele maanden en met de verplichting binnen dien korten tijd Berlijn metterwoon te verlaten’⁷, formuleerde hij het nogal bitter tegenover 's-Gravesande, toen deze hem in zijn Haagse woning het enige interview kwam afnemen dat hij ooit heeft toegestaan.

Overigens werd de inhoud van de departementale brief pas op 8 november 1932 bijgeschreven in de Agenda van het ministerie; de minister zag zich genoodzaakt, luidde het, Feijlbrief voor eervol ontslag uit zijn functie voor te dragen. Op 14 november kwam het officiële K.B. af.⁸ Met klem wil ik erop wijzen dat tijdens mijn onderzoek geen enkele indicatie is gevonden, volgens welke aan Feijlbriefs ontslag nog andere motieven ten grondslag lagen dan de inkrimping van de personeelsbezetting. In gesprekken met anderen heb ik meermalen de suggestie beluisterd dat Feijlbriefs ontslag ook berustte op eventueel gepleegde malversaties. Een dergelijke veronderstelling heeft waarschijnlijk (ten onrechte) voedsel gevonden in het feit dat in Van Oudshoorns oeuvre, met name in de sterk autobiografische roman *Achter groene horren*, de kasfraude met tamelijk veel aandacht wordt

beschreven. Maar ook al heeft Van Oudshoorn deze roman als zijn meest autobiografische boek beschouwd⁹, er blijft natuurlijk een groot deel fictie, al zou het maar zijn door de subjectieve wijze waarop de realiteit gepresenteerd wordt. En men vergete ook niet dat juist de auteur uit de naturalistisch-realistische school graag gebruik maakte van de fraudering als een middel om het isolement van zijn ondergangsfiguur te vergroten. Wie fictie en werkelijkheid van elkaar wil scheiden zonder te beschikken over exacte bronnen, is een waaghals. In de correspondentie tussen Feijlbriefs superieuren wordt van geen fraude of andere onregelmatigheid gerept.

Saaï, maar curieus voor hetgeen volgt, is de tekst van het Koninklijk Besluit: ‘Wij Wilhelmina, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz. Op de voordracht van Onzen Minister van Buitenlandse Zaken van den 8 November 1932, Afdeelingen Diplomatieke Zaken en Comptabiliteit, No. 5048 (Kabinetsarchief); Hebben goedgevonden en verstaan: met ingang van den 1 Januari 1933 eervol ontslag te verleen, wegens opheffing zijner betrekking, aan den Heer J.K. Feijlbrief, Directeur der Kanselarij van Ons Gezantschap te Berlijn. Onze Minister van Buitenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit Besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer. Het Loo, den 14 November 1932. (get.) WILHELMINA. De Minister van Buitenlandsche Zaken (get.) BEELAERTS VAN BLOKLAND.’¹⁰

Dit besluit leek definitief.

Feijlbrief had al via mr. G.W. Baron de Vos van Steenwijk, die op dat moment als zaakgelastigde der Neder-

landen ad interim in Berlijn optrad, aan het ministerie laten vragen of hij de verhuiskosten vergoed zou kunnen krijgen, óók als hij pas na 1 januari 1933 Berlijn zou verlaten. Dit had hem een toestemmend antwoord doen toekomen. Hij kon ‘dus rustig Kerstmis en Nieuwjaar in Duitschland vieren’.¹¹

Onverwacht kwam toen eind november '32 te overlijden de kanselier van ons gezantschap in Brussel, de heer H. Doorman. Feijlbrief zelf heeft nooit geweten dat hij als eerste in aanmerking kwam om de vrijgekomen plaats in te nemen. De minister van financiën had in de crisistijd als regel vastgesteld dat er op een openvallende post niet iemand mocht worden benoemd die totdantoe buiten dienstverband met de staat had gestaan, zolang er een ambtenaar met voldoende capaciteiten beschikbaar was. De gezant in Brussel, baron Van Nispen tot Sevenaer, achtte Feijlbrief ten volle in staat om Doorman te vervangen, maar hij waarschuwde de minister voor het feit dat men in Brussel weinig op zou hebben met de vrouw van Feijlbrief, niet om haarzelf, maar omdat zij de Duitse nationaliteit bezat.¹² Beter leek het hem dan om de kanselier van het CG in Brussel naar het gezantschap te doen verhuizen, de kanselier van het Antwerpse CG over te hevelen naar het CG in België's residentie, en Feijlbrief op diens plaats in de Scheldestad te zetten.

Deze driehoeksruil beviel de Antwerpse consul-generaal A. Ruys slechts ten dele, omdat zijn kanselier in dit geval gepasseerd werd ten gunste van diens Brusselse collega. Hij vroeg zich af, of het, om teleurstellingen bij zijn kanselier te voorkomen, niet veel beter was deze in Antwerpen te laten.

De minister beschikte anders: Pichal, zo heette de kanselier, zou tóch van Antwerpen naar Brussel worden overgeplaatst. Hij woonde immers reeds in Brussel, kende de stad op zijn duimpje en zou bovendien de enige administratieve ambtenaar aan het consulaat-generaal daar zijn, hetgeen zijn onmisbaarheid duidelijk in het licht stelde. Men kan moeilijk aannemen dat Feijlbrief, die rond de jaarwisseling moet vernomen hebben dat hij 14 dagen later in Antwerpen aan de slag kon, door de ambtenaren van het consulaat-generaal daar met open armen ontvangen zou worden. Zijn situatie was een weinig benijdenswaardige. Noch de consul-generaal, die uiteraard op moest komen voor zijn ondergeschikte Pichal, noch deze ambtenaar zelf kon het gemakkelijk vallen Feijlbriefs aanwezigheid op het CG zonder meer te accepteren. Toch betoonden zij zich beiden lankmoedig jegens de 56-jarige nieuweling. De consul-generaal leek hem de eerste dag al ‘een zeer aangenaam mensch’¹³, en met zijn collega kon hij het, blijkens de brief die ik hieronder in extenso laat volgen, uitstekend vinden. Bij diens dood was hij nog in hem geïnteresseerd en schreef: ‘Ik heb P. zeer goed gekend, we waren samen nog klerk op B.Z. en ontmoetten elkander dan weer na bijkans 30 jaar - 's avonds in Brussel op het station, waar ik naar Antwerpen moest overstappen en daardoor mijn koffer kwijtraakte. Pichal vond ik niets veranderd. Hij had zelfs, gelijk ik, een zwart bolhoedje op en ik zeker. Mocht je iets van zijn overlijden weten, dan zou ik dat gaarne vernemen.’¹⁴

Zo arriveerde Feijlbrief op donderdag 12 januari 1933 in gezelschap van de man die hij van zijn stoel moest werken, op het station van Antwerpen, waarna hij zich in het

Hotel des Flandres liet inschrijven. Hier zou hij, naar eigen zeggen, eenzamer zijn dan ooit in zijn leven, zo eenzaam, dat hij één jaar voor zijn dood de poging waagde om de beklemming van dit ‘*bezwaarlijk verblijf*’ van zich af te schrijven.

De volgende avond, 13 januari, bracht hij zijn vrouw verslag uit van zijn wedervaren in Antwerpen tot op dat moment. De brief is, evenals alle andere brieven vanuit Antwerpen aan zijn vrouw gericht, geschreven op papier van het hotel. ‘Het eerste wat ik hier gisteravond in het hotel ontmoette was een groote kater. Nu, dacht ik, dat brengt geluk. In zoover bracht hij ook geluk als ik vandaag mijn koffer terugkreeg, die men in bewaring genomen had, daar ik in den trein was blijven zitten. Maar ongeluk bracht hij toch ook, daar ik zooeven openlijk met den Consul-Generaal hier gesproken heb, dat ik niet berekend ben voor het werk, dat men hier van mij verwacht. Het is een complete “doppelte Buchführung” die in de tienduizenden gaat. Werk dat men extra geleerd moet hebben, want wanneer het niet goed gedaan wordt, kan het zijn dat men er veel geld uit eigen zak moet bijpassen. Hoe dat nu lopen moet weet ik niet. De Consul-Generaal, een zeer aangenaam mensch, meende, dat ik de zaak nog eerst maar eens moest aanzien. Het is echter niet onmogelijk, dat ik weder spoedig in Berlijn terug ben. Vanmorgen heb ik nog even met Bert getelefoneerd¹⁵, maar wist¹⁶ van het werk hier nog niets af. De reis hierheen ging vlot, maar ik miste je gezelschap natuurlijk zeer. Als gezegd was mijn collega te Brussel aan den trein, wij herkenden elkander nog na 27 jaren. Zonder hem had ik den trein naar Antwerpen zeker ge-

mist. In het hôtel vond ik een kamertje 3 hoog en zoo klein, dat mijn koffer er geen plaats had gehad. In België is het één uur vroeger dan in Berlijn en zoo liep ik om 1/2 8 op een donker pleintje voor het hôtel rond en het huilen was mij nader dan het lachen. Ik heb toen in het hôtel wat gegeten en na nog een loopje gedaan te hebben in de buurt en een glas bier gedronken te hebben, ben ik met een slaapmiddel te bed gegaan. Ik heb heerlijk geslapen, al had ik ook geen nachthemd, daar de koffer er niet was. Maar ik was te vermoeid en het bed en de kussens uitstekend. Ik heb nu een wat grootere kamer voor hetzelfde geld gekregen, omdat ik ook in het hotel eet. Het is er zeer, zeer zindelijk en uiterst rustig.

Ik zit je er, zes uur 's avonds, uit kantoor gekomen, te schrijven, breng dit briefje nog even naar de post, ga dan in het hôtel eten (het doet me sterk denken aan ons hôtel in Parijs) om dan weer spoedig naar bed te gaan. Ook hier ben ik 's avonds geheel op mezelf aangewezen. Antwerpen is, voor zoover ik er tot nu toe van zag, een rommelige stad, half Amsterdam, half Rotterdam, met veel armoedig volk.

Lieve Marie, je bloemetjes hebben me in zoover geluk gebracht als ik welbehouden in A. aankwam en ook met mijn koffer geluk had. Vanmorgen stortregende het en daar de koffer er nog niet was, heb ik de paraplu van den portier geleend. Men kan hier met bijna iedereen Hollandsch spreken.

Mijn collega kwam mij doornat afhalen, die had juist den dag te voren zijn paraplu in den trein vergeten. We kunnen het uitstekend samen vinden en staan natuurlijk op jij en jou. De localiteiten van het kantoor zijn zeer mooi

en ik zou er een kamer krijgen, groter en beter ingericht dan in de Rauchstrasse. Ook is men daar absoluut “Bürovorsteher”, maar als gezegd, tegen die boekhouderij met al zijn chicanes voel ik mij niet opgewassen. Misschien dat ik morgen nog eens met Bert telefoneer, want het zou toch te gek worden, wanneer ik officieel benoemd werd en het niet aan kon nemen.’

Feijlbrief had er inderdaad in Berlijn een heel ander systeem op nagehouden dan men in het Antwerpse CG placht te volgen. Ten eerste hield hij de lopende financiële zaken van het gezantschap min of meer à l'improviste bij in een eenvoudig notitieboekje van hetzelfde soort waarin Van Oudshoorn zijn roman *Willem Mertens' levensspiegel* schreef, terwijl men aan het consulaat-generaal een officiële boekhouding had, die blijkbaar nogal ingewikkeld en hecht in elkaar zat, en waarbij het ging om veel hogere bedragen dan waarmee Feijlbrief gewend was geweest te werken. Voorts spreekt het vanzelf dat in een havenstad als Antwerpen het CG regelmatig ter beschikking moest staan van het scheepvaartverkeer. Daarvan had hij hoegenaamd geen benul. Bovendien verschilden, op zich genomen, de werkzaamheden van de kanselarij aan een gezantschap en die van de kanselarij aan een CG in hoge mate, zodat Feijlbrief, die zich daarbij met zijn 56 jaren niet meer zo gemakkelijk kon aanpassen, eigenlijk alles voor deze benoeming tégen had.

In deze praktische, onmogelijke situatie heeft voor hem de kern gelegen van een geestelijke crisis die zijn afschuw van het ontslag in aanzienlijke mate vergroot moet hebben. In weinig fraai Duits geeft hij op zaterdag 14 januari zijn vrouw een beeld van de afgelopen dag. Hij schrijft

haar in het Duits 'weil der Zustand hier doch sehr eigenartig ist und du also kein Wort verlieren sollst'.

Hij voelt zich helemaal aan zijn lot overgelaten en zou het zeker niet langer in Antwerpen uithouden, als hij de eenzaamheid niet zo gewend was. 'Jetzt ist mir diese Einsamkeit gewissermasse eine Stütze, ein Kraft. Heute zum Beispiel hat man im Büro Wochenende gemacht. Ich hätte noch gedacht, dass mein Kollega mich nach Brüssel eingeladen hätte. Er hat das nicht getan - er ist kränklich - und so bin ich bis Montag ohne jede Ansprache. Hätte ich es mit dem Hotel nicht so gut getroffen, dann wäre es zu verzweifeln gewesen. Jetzt habe ich wenigstens eine anständige Bleiben, die Leute sind nett und sprechen holländisch - auch französisch -. Ich bin da jetzt in voller Pension - nicht billig - ± 10 Mk pro Tag - aber das Essen ist sehr gut - es wird serviert und man hat also nicht zu wählen.' Hij vraagt haar met niemand te spreken over het volgende: 'Ich finde jetzt auch Kraft im Gebet. So einsam wie jetzt bin ich noch nie in meinem Leben gewesen und in diesem Zustand empfinde ich es als natürlich, dass ich vor dem Schlafen gehen an meinem Bett einen Augenblick niederkniee. Bis jetzt has mich das gestärkt, und ein wenig Kraft habe ich hier sehr nötig, weil es eine grosse Enttäuschung war, dass ich die Arbeit, die mich hier erwartet wohl nicht werde erfüllen können.' 's Middags heeft hij nog zijn neef en oomzegger Bert Themps op het ministerie in Den Haag gebeld en daardoor kunnen voorkomen dat de benoeming aan het consulaat-generaal officieel zou worden. Bovendien heeft hij voor de tweede maal met de consul-generaal gesproken - 'er ist ein rasender feiner Mensch', zegt hij van hem - en

ook deze acht het niet verantwoord dat men Feijlbrief niet minstens een proeftijd heeft gegund, alvorens hem te benoemen. Volgende week zal hij proberen om ervan te maken wat ervan te maken valt, maar het is routinewerk dat jarenlange ervaring vraagt, en daarom zal het resultaat wel zijn dat hij weer naar Berlijn zal terugkeren en haar mee zal nemen naar Nederland. Ik zou ook niet weten, verzucht hij, hoe we het zouden uithouden drie weken of langer van elkaar gescheiden te zijn. Al vechten we af en toe, daarvoor zijn we toch te veel met elkaar vergroeid. Konden we dat kibbelen maar laten! 'Beim Abschied nehmen fragtest du mich noch, ob denn mein Herz nicht schwer wäre? Ich sagte: nein, so wie ich nun einmal bin, aber mein Herz war sehr schwer und ist es noch. Dabei kommt noch eins: Antwerpen ist kein schöne Stadt. Bis jetzt sah ich nur die Hauptstrasse, welche nach dem Bahnhof führt, aber mehr soll auch nicht los sein. Mit Haag ist Antwerpen jedenfalls in keiner Hinsicht zu vergleichen. Ich brauche dir wohl nicht zu sagen wie beschämend ich es finden würde wieder nach Berlin zurück zu müssen - aber ich kann unmöglich eine Arbeit übernehmen womit so grosse finanzielle Verantwortung verknüpft ist - es geht in die hunderttausende - ohne meine Mann zu stehen.'

De vrije zaterdagmiddag heeft hij op gepaste wijze doorgebracht! Eerst heeft hij een uur lang in een bioscoop naar een stomme film met orgelbegeleiding zitten kijken - 'es war überhaupt nichts, aber die Zeit verging inzwischen' -, daarna een kop thee gedronken ergens in de stad, en tenslotte is hij naar het hotel teruggekeerd om haar te schrijven. Straks, na het avondeten, zal hij een

wandeling maken in de omgeving van het hotel en een biertje gaan drinken. Cognac heeft hij overigens nog niet aangerakt. ‘Morgen bin ich auch wieder den ganzen Tag (Sonntag) allein. Ich hätte darüber gedacht nach Brüssel zu gehen, aber es ist mir doch zu weit und ich muss dan dort in Restaurant essen, was mir zuwider ist. So wie die Sachen jetzt liegen, lasse ich meinen Koffer geschlossen. Der Koffer wäre doch noch beinah nach dem Depot in den Hafen gekommen und dann hätte es Tage gedauert bis ich ihn wieder gekriegt hätte. Der Zugbeamte hatte mir gesagt, dass ich im Zug sitzen bleiben konnte, wir haben den Koffer dann auch noch in Brüssel zum verladen stehen sehen. Ich war also ganz ruhig, aber in Antwerpen konnte ich ihn nicht mitnehmen und die Scheherei begann. Welch ein Glück, dass ich den Koffer wenigstens in Brüssel noch selbst gesehen hatte. Sollte ich nächste Woche wieder nach Berlin zurück kehren, dann ist das Schicksalsbestimmung. Mich trifft keinerlei Schuld. Ich habe mich für diese Stellung hier gar nicht vorgedrängt. Es wird hier von 9-12 und denn von 2-5 oder 5 1/2 gearbeitet. Ich lasse mich jeden Morgen um 1/2 8 wekken. Gestern sind hier verschiedene Gäste abgezogen - Amerikaner, die nach ihren Heimat zurückkehrten und jetzt befinden sich nur noch 4 Gäste hier. Nachts ist es unglaublich ruhig, man hört einfach gar nichts und so gut wie hier in A. habe ich eigentlich noch niet geschlafen. Allerdings nehme ich vor dem Schlafen gehen ein Beruhigungspulver, denn so allein in so einem kleinen Zimmer ist doch sehr bedrückend. Also, meine liebe Marie, du siehst meine Gedanken sind bei dir. Es ist inzwischen beinah sieben Uhr geworden, ich träge dieser

noch zu Post und will dann essen. Ich sitze an einem kleinem Tisch allein im Speisesaal.'

Ondanks zijn bezwaren tegen de reis en het eten in restaurants, spoorde Feijlbrief op 15 januari toch naar Brussel, waar hij o.a. het hotel terugzag dat hem en zijn vrouw geherbergd had tijdens een van hun jaarlijkse vakantieisjes.¹⁷ 's Avonds schreef hij haastig een briefkaartje: 'Morgen zal de beslissing wel vallen, of ik in A. blijven zal. Ik zend je dan in elk geval een telegram wanneer ik in Berlijn terug denk te zijn. Ik heb weder in het hotel gegeten, schrijf nog even aan Bert en ga dan, na een kleine wandeling in de buurt, slapen. En hoe maak jij het en de Luki. Het katje hier komt elke avond even in de eetzaal kijken. Dat moest toch eigenlijk geluk brengen!'¹⁸ De vernedering van de naderende mislukking overviel hem blijkbaar op dat moment weer, want hij voegde een postscriptum aan de tekst toe: 'Spreek niemand over mijn terugkeer.'

De volgende dag, maandag 16 januari, leek de zaak beklonken.

Onder hoogspanning voerden de consul-generaal en de gezant in Brussel een correspondentie per expresse. Feijlbrief deelde mee dat hij er de voorkeur aan gaf de betrekking niet te aanvaarden. Hij zou zich in de Nederlandse residentie vestigen en wilde reeds in de tweede helft van de pas begonnen week Antwerpen verlaten. De gezant hield dit voorstel in beraad om overleg te plegen met de minister. Voorlopig moest Feijlbrief op zijn post blijven, terwijl ook Pichal ter beschikking was van de consulgeneraal.

Verslagen schreef Feijlbrief die middag aan zijn vrouw:

‘Der Antwerpen-Traum ist ausgeträumt. Heute habe ich nochmals mit dem Konsul-General hier gesprochen und ihm klar gemacht, dass jeder Tag länger hier für mich nur finanzieller Verlust bedeutet. Auch heute habe ich mich nochmals davon überzeugen können der Arbeit hier nicht gewachsen zu sein. Und Antwerpen ist auch überhaupt keine Stadt für uns, mit Haag verglichen ein Nichts. Wie denn auch sei, nach reiflicher Ueberlegung, du kannst dich darauf verlassen, habe ich mich entschlossen nächsten Mittwoch von hier nach Berlin zurück zu kehren. Ich fahre also am 18. morgens 10.24 von hier weg und bin erst ungefähr mittenacht am Bahnhof Zoo. Das ist wohl sehr spät, aber es ist die einzige Tagverbindung direkt von Brüssel nach Berlin. Ich schicke dir natürlich noch ein Telegramm, solltest du nicht an der Bahn sein, dann musst du zu Hause gut aufpassen ob du mich kommen hörst, weil ich überhaupt *keine Berliner Hausschlüssel* mehr habe. Du wirst verstehen, dass ich total niedergeschlagen bin und mich halbtot schäme. Dabei kostet mir die Geschichte allerhand. Und doch... anderseits ist es mir eine Erlösung aus dieser Einsamkeit befreit zu werden. Ich hätte das bestimmt keine 3 Wochen ausgehalten. Meine liebe Marie, sei nicht traurig, es ist alles Schicksalbestimmung - Erzähle niemand von diesen Zeilen!’

Hij had daarmee een beslissing genomen die van een grote emotionaliteit en weinig common sense getuigde. Want hij kende de ambtelijke spelregels goed genoeg om te beseffen, dat hij zonder goedkeuring van zijn superieuren niet zo maar het werk op het CG in de steek kon laten. Later moest hij het tijdstip van zijn aankomst dan ook herroepen.

Tweemaal telefoneerde hij op dinsdag 17 januari met Themps, maar deze herinnerde hem koelbloedig aan de goede gebruiken. Hij beloofde hem wel om op 18 januari van zich te laten horen. In de namiddag schreef Feijlbrief: 'Ich hätte mich sehr gefreut morgen abreisen zu können, weil die Abende hier sind kaum durch zu kommen. Heute ist es erst sechs Uhr und ich werde wieder bis zum Schlafen gehen ohne jegliche Ansprache sein. Das ist schon jetzt der fünfte Abend, den ich ganz allein verbringe und ist kaum mehr aus zu halten. Du schreibst wohl, dass es mir zu Hause auch nicht gefällt, aber lieber etwas Zankerei als diese lautlose Einsamkeit. Dazu kommt noch, dass Antwerpen nur eine einzelne Hauptstrasse hat - so ungefähr wie der Stationsweg und Wagenstraat im Haag - wo man sich aufhalten kann. Es ist überhaupt keine Stadt für uns und ich wäre schon längst ausgerückt, wäre es nicht, dass ich mich dadurch finanziell schädigen könnte. Ich sagte dir schon mal, wenn man ohne Grund so eine Stellung verweigert, kann man sofort pensioniert werden und steht sich schlechter wie mit "Wachtgeld" das ich jetzt beziehe.' Tot drie keer toe sprak hij in deze briefde hoop uit dat neef Bert hem de volgende dag zou vertellen dat hij donderdag vertrekken kon; zijn koffer had hij nog maar niet uitgepakt! De Hollandse club was niets voor hem op zo korte termijn. Men had hem trouwens een bezoek daaraan ontraden en bovendien zou het na het avondeten daarvoor te laat zijn. Gevolg: geen enkele afleiding. De enige oplossing was dan ook dat hij zo spoedig mogelijk bij haar terugkwam en dat ze samen naar Nederland gingen, we wisten het al. Afgezien nog van de moeilijkheid van het werk, waren de kantoor-

uren zo lang (let wel, van negen tot twaalf en van twee tot vijf!), dat hij er op zijn leeftijd de voorkeur aan gaf om op de plaats rust te maken. Misschien kon hij in Nederland wel wat bijverdiensten vinden.

Na het schrijven van deze brief gebruikte Feijlbrief zijn avondmaaltijd in het hotel en slaagde erin om met een amusante film van Duitse makelij de eenzaamheid te verdrijven. Om elf uur ging hij met een slaapmiddel naar bed.

Zijn verwachtingen werden niet vervuld. Integendeel. Terwijl hij zich steeds meer over de aangelegenheid opwond, bleef het ministerie, waarvan hij meende dat het hem per se in Antwerpen wilde houden¹⁹, vrij zakelijk constateren dat hij het eerst maar eens wat langer moest proberen. Op woensdag 18 januari deelde Themps hem mee dat hij in Antwerpen moest blijven om zich in te werken. Een weigering zou voor hem geldelijk nadeel in zijn wachtgeldregeling ten gevolge hebben. De voorgenomen aftocht ging dus niet door. 's Middags om 10 over 4 verzond hij het telegram: 'Moet nog blijven, Jan.' De consul-generaal, die Feijlbriefs mening over zijn ongeschiktheid voor de hem toebedachte functie ten volle deelde, toonde zich nogal ontstemd over deze ministeriële beslissing en zette zich geheel in om deze herroepen te zien. Een ontmoedigende bijkomstigheid voor Feijlbrief was, dat de minister tevens had geweigerd zijn reis- en verblijfskosten te vergoeden, zodat de mislukte onderneming hem bovendien veel geld kostte. Hij nam zich stellig voor om de volgende dag aan de consul te vragen of deze aan Den Haag wilde meedelen dat hij hem ongeschikt achtte voor de functie.

‘O liebe Marie’, zo besloot hij zijn laatste brief uit Antwerpen, ‘wie leid tut es mir, dass das eklige Antwerpen dazwischen gekommen ist. Sonst wären wir nicht getrennt geworden und hätten ruhig mit unserem Spargrosschen nach Holland und dem schönen Haag fahren können. Aber, liebe Marie, wie du es in deiner lieben Karte, die ich heute Morgen erhielt (mit 18 statt 15 Pf frankiert) richtig erwähnst, zu Hause war ich auch immer unzufrieden und ohne Arbeit erst recht. Ich kann jetzt nicht anders als mein Schicksal den Umständen überlassen aber dass wir vielleicht noch Wochen getrennt sein werden müssen, kommt mir unglaublich vor. Ich wage es auch nicht meinen Koffer auszupacken, weil ich ihn dann später nicht mehr zu bekomme.

Darum, liebe Marie, denke ich nicht weiter wie den nächsten Tage. Sollte ich wirklich noch lang hier bleiben müssen, dann muss ich mir ein Zimmer oder Pension suchen, aber dazu habe ich am Tage gar keine Zeit. Jetzt werde ich Bert einen gepfefferten Brief schreiben.²⁰ Meine liebe Marie, meine Gedanken sind bei dir und das gibt mir Kraft. Schreibe *auch* sehr oft und sei herzlich geküsst von deinem trauen Mann Jan.’

Het is uit het voorgaande duidelijk dat Feijlbrief zelf voorlopig geen wijziging in de toestand heeft verwacht, nu de beslissing eenmaal door de minister genomen was. Toch kwam die verandering. En wel verbazend snel. Reeds de volgende dag, 19 januari, viel de uiteindelijke beslissing.

Of Feijlbrief zijn voornemen om de consul-generaal te vragen hem ongeschikt te verklaren ten uitvoer heeft gebracht, is niet bekend. Alles moet trouwens, gezien het

korte tijdsbestek, en gezien ook het feit dat er geen enkele aantekening over te vinden is, door middel van telegrammen en telefoongesprekken geregeld zijn, want nog diezelfde donderdag verzond een opgeluchte Feijlbrief om 26 minuten over 4 's middags het volgende telegram: 'Ankomme Freitagabend 23.47. Zoo. Jan.' Er is geen enkele reden om aan te nemen, dat zijn vrouw hem op die vrijdagavond niet op het station Zoo te Berlijn is komen afhalen.

Eindnoten:

- 1 De brieven die Karl A. Mayer van Feijlbrief ontving, in totaal 17 brieven en briefkaarten, geschreven tussen 31 maart 1944 en 24 mei 1951, behoren tot de meest verzorgde die Feijlbrief schreef, al kunnen zij in het algemeen een vergelijking met de brieven aan Schmitt (zie noot 2 en Levensschets, noten 15 en 17) niet doorstaan.
- 2 Een beeld van deze werkzaamheden geeft *Het Onuitsprekelijke*, passim. Men dient daarbij evenwel niet uit het oog te verliezen dat de werkzaamheden aan een kanselarij vóór de eerste wereldoorlog beperkt bleven tot de huishouding van het gezantschap; visa of passen waren zelden of nooit nodig, omdat men heel Europa kon bereizen, met uitzondering van Rusland, zonder over een pas te beschikken. Bijzonder opwindend en vermoeiend kunnen zij echter ook ná de eerste wereldoorlog niet geweest zijn, gezien de dagindeling die Feijlbrief erop na hield en zijn lamenteren over de lange werktijden op het CG in Antwerpen.
- 3 In welke grootte deze bezuiniging lag, zou men kunnen opmaken uit de volgende gegevens over Feijlbriefs salarisschaal vlak vóór en ná het ontslag. Blijkens een beschikking van de minister van financiën d.d. 23 maart 1933 heeft deze na allerlei 'overwegingen' 'goedgevonden en verstaan' aan J.K. Feijlbrief een wachtgeld toe te kennen ten bedrage van f 4680, - per jaar van 1 januari 1933 tot 1 april 1933; f 3978, - per jaar van 1 april 1933 tot 1 juli 1933; f 3276, - per jaar van 1 juli 1933 tot 1 juli 1938; f 2808, - per jaar van 1 juli 1938 tot 20 december 1941, de dag waarop Feijlbrief feitelijk pensioen kreeg. Een simpel rekensommetje leert dat hij hier tenminste f 13.750, - oftewel drie jaarsalarissen bij inschoot, afgezien dan nog van eventuele verhogingen, wanneer hij in werkelijke dienst was gebleven. Dat dit gevolgen had voor Feijlbriefs levenswijze is duidelijk.
- 4 Koninklijk Besluit van 18 november 1933, Staatscourant d.d. 26 november 1935: eervol ontslag voor de heren A.J.G. Schmitt, directeur van de kanselarij van Hr. Ms. Gezantschap te Stockholm; Ch. H.J. van Niftrik, ambtenaar aan hetzelfde gezantschap met standplaats Helsingfors; J. Higly, P.C.G. Peereboom en L. Augustijn, kanseliers 1e klasse, aan Hr. Ms. Gezantschappen te Madrid, Warschau en Boekarest, 'wegens opheffing hunner betrekkingen'.
- 5 Kabinetsbrief d.d. 29 november 1935 (mededeling van dr. L. Ruys, archivaris van het Ministerie van Buitenlandse Zaken)
- 6 Brief No. 4460, voor de minister van Buitenlandse Zaken ondertekend door de Secretaris-Generaal, d.d. 29 september 1932
- 7 Zie: G.H. 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, Amsterdam 1935. blz. 138.
- 8 Koninklijk Besluit d.d. 14 november 1932, no. 36
- 9 Volgens een mededeling van mr. A. Mout te 's-Gravenhage, tegenover wie Feijlbrief zich in deze geest heeft uitgelaten.
- 10 Zelf spelde Van Oudshoorn zijn burgerlijke naam altijd als Feijlbrief. Hoewel 'Feylbrief' vaker voorkomt en zelfs de burgerlijke stand zich van vader op zoon vergist, houd ik mij aan de spelling van de auteur zelf. Vrijmoedig moet men de uitbreiding noemen die Mayer gaf aan de voorletter van Van Oudshoorn. Zowel in zijn bijdrage voor het Jaarboek van de Mij der Nederlandse Letterkunde als in die voor de NRC kort na Feijlbriefs overlijden, spreekt hij van *Jan* van Oudshoorn. Deze uitbreiding komt in Van Oudshoorns manuscripten nergens voor. Als mogelijk symbool voor Van Oudshoorns drang tot objectiveren en depersonaliseren lijkt me de J. onaantastbaar.

- 11 Brief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, ondertekend door E. van Kleffens, aan mr. G.W. Baron de Vos van Steenwijk, d.d. 5 oktober 1932. Later zou Feijlbrief toch moeilijkheden over deze verhuiskosten krijgen, want op 15 maart 1933 schreef hij de Consul-Generaal in Antwerpen ernstig ongenoegen te hebben gehad met dezelfde Van Kleffens, en op 4 augustus d.o.v. berichtte de minister van Binnenlandse Zaken hem, in antwoord op zijn brief van 21 juni d.a.v. vrij diplomatiek: 'In antwoord op nevensvermeld schrijven, hetwelk ik in verband met de gewijzigde indeeling der Departementen van mijn Ambtgenoot van Financiën ter behandeling heb overgenomen, heb ik de eer U mede te deelen, dat het niet op mijn weg ligt met betrekking tot het bedrag van de U door mijn Ambtgenoot van Buitenlandsche Zaken toegezegde vergoeding in de verhuiskosten van Berlijn naar Holland een oordeel uit te spreken.'
- 12 Deze en andere gegevens betreffende het contact tussen Feijlbriefs superieuren in België mocht ik ontlenen aan een dossier van Karl A. Mayer.
- 13 Brief van Feijlbrief aan zijn vrouw d.d. 13 januari 1933
- 14 Brief van Feijlbrief aan Karl A. Mayer d.d. 11 november 1947 (Mayerdossier)
- 15 Themps was getrouwd met de dochter van Feijlbriefs halfzuster Jo. Zijn hele leven bleef Themps ambtenaar op het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij begon onderaan, op de expeditie, en eindigde als referendaris. Dankzij zijn accuratesse kwam hij op de afdeling 11, de consulaire afdeling en daar ontwikkelde hij nogal wat initiatieven. Zo had hij de gewoonte zich door uit het buitenland overkomende consuls mee uit dineren te laten nemen. Een even opmerkelijke activiteit ontplooidde hij in de Haagse Bosjes. Daar sloop hij met een politiefluitje rond om voor de openbare zedelijkheid te waken en zowel voetballende jongelieden als minnekozende paartjes de schrik op het lijf te jagen. Hij was een opmerkelijk, betrekkelijk klein, beweeglijk mannetje, een bemoeial die humor paarde aan venijn, hetgeen veel weerstanden wekte. Volgens mevrouw Marthe van Willigen te Parijs, schoondochter van Themps' schoonzoon, was hij toch ook 'een enig mannetje, altijd vol verhalen van over de hele wereld', en zij voegt eraan toe: 'Nu weet ik dat zijn post op BZ geen benijdenswaardige was, het schuiven van diplomaten over de wereldbol is een taak vol haken en ogen waar weinig eer mee in te leggen is. Toch heb ik nog een zeer sterke herinnering dat hij vele vrienden had, het huis in de Cederstraat stond dan ook vol met prullen die uit alle landen voor hem werden meegebracht' (in een brief d.d. 16 augustus 1968 aan mij, d.M.). Vóór Feijlbriefs ontslag hebben de familieleden het redelijk wel kunnen vinden ('Wat een heerlijken tijd hebben we samen gehad en wat hebben we veel van elkaar genoten', schrijft Themps op 2 september 1929), er is althans een veelvuldige, zij het broodmagere briefwisseling van over (Slot van een brief: 'Veel zonen voor Marie van Rie, Mien en mij en Jan van Rie en Mien'). Daarna hebben zij praktisch met elkaar gebroken, wanneer precies is mij niet bekend, al was het echtpaar Feijlbrief wel aanwezig bij de bruiloft van Themps' dochter Mientje in het jaar 1938.
- 16 Waarover Feijlbrief met zijn neef gesproken heeft, is onduidelijk. Een eerste indruk geven van zijn nieuwe werk kon Feijlbrief nauwelijks. Misschien heeft hij juist inlichtingen daarover willen vragen aan Themps, die door zijn contacten met de consuls en een grote leergierigheid mogelijk alles van dat werk geweten heeft. Dan zou men echter in de bijzin moeten lezen 'maar *die* wist van het werk hier nog niets af', wat natuurlijk gemakkelijk kan, gezien het feit dat Feijlbrief deze brieven aan zijn vrouw vrij slordig in elkaar heeft gezet (zie de vele herhalingen, vooral in de latere brieven).
- 17 Wanneer dit reisje heeft plaatsgevonden was nog niet te achterhalen. De Feijlbriefs maakten graag vakantietochten. Samen trokken ze o.a. naar Parijs, Stockholm, verscheidene Oostzeepadplaatsen, Den Haag, Kopenhagen. Ook elk apart maakten zij reizen, Feijlbrief in gezelschap van zijn enige echte vriend, de kanselier Janus Schmitt, zijn vrouw in gezelschap van haar kennisjes of alleen naar Braunlage in de Harz, waar zij logeerde bij haar zwager Max Pendorf, die daar een groot hotel dreef.
- 18 Voor dit kinderloos echtpaar was de poes een kind aan huis. De vrouw dweept ermee, Feijlbrief zelf kon het beest evenmin missen, al deed hij graag ironisch om zijn eigen sentiment vanwaaruit hij gevoelig over kinderen kon schrijven, te onderdrukken. Zo prees eens een uitgebreid gezelschap tijdens de verjaardag van zijn vrouw de poes, loftuigingen die uiteraard door haar zelf waren ingezet. Middenin de algemene feestvreugde nam Feijlbrief de poes op schoot, aaide haar en zei venijnig zoetsappig: 'Ach mein Poesjen!' en hij streek het beest over het rugvel, 'Wat zouden de mensen zeggen als jij een tijger was?' (mededeling van R. Nieuwenhuys).
- 19 Brief aan zijn vrouw d.d. 17 januari 1933: 'Jedenfalls, wo das Ministerium mich hier festhält, so muss es auch für die Kosten aufkommen und auch meine Rückreise nach Berlin bezahlen.'

20 Het is niet bekend of deze brief geschreven is, evenmin of, als hij geschreven is, de onenigheid tussen de beide familieleden daarmee een feit werd.

Overzicht van J. van Oudshoorns werken

In dit overzicht duiden de jaartallen vóór de titels de periode aan waarin het werk geschreven werd, terwijl de overige jaartallen verwijzen naar uitgave in tijdschrift- of boekvorm. Voor de tijdschriftpublicatie, gekenmerkt door cursivering, geldt de beperking dat alleen het jaar waarin de novelle of roman begon te verschijnen, is vermeld.

De niet-gecursiveerde jaartallen 1922, 1950 en 1968 hebben betrekking respectievelijk op de verzamelbundels *Verhalen*, *Doolhof der zinnen* en *Verzamelde werken, deel I, novellen en schetsen*. Een uitzondering op deze regel geldt voor *Het Onuitsprekelijke*, dat eveneens in 1968 verscheen, maar eerst in een volgend deel van de *Verzamelde werken* zal worden opgenomen.

Uiteraard zijn de enkele bloemlezingen waarin fragmenten uit het oeuvre van Van Oudshoorn werden opgenomen, buiten beschouwing gelaten.

1910-1912	Willem Mertens' levensspiegel, 1914, 1920 ² , 1950 ³ , 1964 ⁴ , roman
1914-1915	Loutringen, 1915, 1916, 1950 ² , roman
1915	Beeltenis, 1915, 1968, schets
1915-1916	Nachtgeest, 1916, 1922, 1968 ² , novelle
1916	Oorlogsdruk, 1917, 1922, 1968 ² , novelle
1917	Aan zee, 1917, 1922, 1950 ² , 1968 ³ , novelle
1917	Afscheid, 1917, 1922, 1968 ² , novelle
1917	De tweede fluit, 1918, 1922, 1950 ² , 1968 ³ , novelle
1917	Zondag, een poging tot conflict, 1919, toneel
1918	Verzoening, 1919, 1922, 1968 ² , novelle
1920-1923	Het Onuitsprekelijke, 1920, 1968, briefroman
1920 (?)	Avond, 1921, 1968, novelle
1921	Verstandhouding, 1922, 1968, novelle
1922	De groote Andries, 1964, 1968, novelle (fragment)
1923	Taudentzenstraat, 1923, 1968, schets
1923 (?)	Gestalten, 1924, 1968, schetsen

1923-1924

Tobias en de dood, 1925, 1925, 1950²,
1965³, roman

1925	Pinksteren, 1928, 1929, 1950 ² , 1968 ³ , novelle
1926	Laatste dagen, 1927, 1968, novelle
1927-1928	In memoriam, 1928, 1930, roman
1936-1942	Achter groene horren, 1936, 1943, 1944 ² , 1966 ³ (= 1967), roman
1937	Doodenakker, 1937, 1968, schets
1937	Intermezzo, 1938, 1968, schets
1938	Bezwaarlijke vaart, 1938, 1968, schets
1938	Pension Mordau, 1939, 1968, novelle
1939 (?)	Wolken, land, water..., 1940, 1968, schets
1940	Zonder commentaar en zonder namen, 1941, 1968, schets
1942	Een schrijver over zichzelf, 1942, essay
1945-1946	De fantast, 1948, 1968 ² , novelle
1944-1948	Begrip en plastiek, ongepubliceerd, filosofische aantekeningen
1946 (?)	Marionetten, ongepubliceerd, toneel
1949-1950	Bezwaarlijk verblijf, 1965, 1968 ² , novelle

Voor nadere gegevens met betrekking tot de uitgaven in boekvorm, zie men de hiernavolgende bibliografie.

Bibliografie

Werken van J. van Oudshoorn, in boekvorm verschenen

Dit gedeelte van de bibliografie is volledig bijgewerkt tot en met het jaar 1968. Tussen vierkante haakjes vindt men gegevens die niet in de boeken zelf aanwezig zijn.

- 1914 *Willem Mertens' levensspiegel*. W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam, [april] 1914, 198 blz., 16,5 × 21,5 cm
- 1916 *Loutheringen*. W.L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij, Rotterdam 1916, 275 blz., 16,5 × 21,5 cm
- 1919 *Zondag, een poging tot conflict*. W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam 1919, 88 blz., 12 × 18,5 cm
- 1920 *Willem Mertens' levensspiegel*. Tweede druk. W.L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij, Rotterdam 1920, 172 blz., 12,5 × 19 cm
- 1922 *Verhalen*. Nieuwe Romans. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 1921, 223 blz., 12,5 × 19 cm
- Verhalen*. Tweede druk - Tweede duizendtal. Nieuwe Romans. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam [1922], 223 blz., 12,5 × 19 cm
- Verhalen*. Derde druk - Derde duizendtal. Nieuwe Romans. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam [1922], 223 blz., 12,5 × 19 cm
- [Deze drie drukken zijn tegelijkertijd in 1922 van de persen gerold en geen van alle volledig uitverkocht geraakt.]
- 1925 *Tobias en de dood, eene karakteristiek*. Van Holkema en Warendorf, Amsterdam 1925, 292 blz., 16,5 × 22 cm
- 1929 *Pinksteren*. V. Holkema en Warendorf's U.M., Amsterdam [1929], 126 blz., 15,5 × 21,5 cm

- 1930 *In memoriam*. C.A.J. van Dishoeck N.V.,
Bussum 1930, 125 blz., 16 × 21,5 cm
- 1943 *Achter groene horren*. Met een
omslagtekening door Martin Horwitz.
L.J. Veen's Uitgeversmij. N.V.,
Amsterdam [sep-

- tember 1943], printed in Holland 1943, 184 blz., 15,5 × 21 cm Hugo Paul Uhlenbusch, *Leonidas de overwinnaar*. [Oorspronkelijke titel: Der Sieger]. Vertaling J. van Oudshoorn. Schouw-Reeks nummer 3. Uitgeverij De Schouw, 's-Gravenhage [september] 1943, 88 blz., 14,5 × 20,5 cm
- 1944 *Achter groene horren*. [Met een omslagtekening door Martin Horwitz]. Tweede druk. L.J. Veen's Uitgeversmij. N.V., Amsterdam [september] 1944, 172 blz., 14 × 20 cm Hugo Paul Uhlenbusch. *Leonidas de overwinnaar*. Oorspronkelijke titel: Der Sieger. Vertaald door J. van Oudshoorn. Tweede druk. Schouw-Reeks nummer 3. Uitgeverij De Schouw, 's-Gravenhage [September] 1944, 88 blz., 14,5 × 20 cm
- 1945 J.C. Chronsky, *De schamele vreugden van Josef Mak*. Slowaaksche roman. Vertaling van J. van Oudshoorn. J. Philip Kruseman. Uitgever, Den Haag. Oorspronkelijke Slowaaksche titel: Josef Mak. [1945], 276 blz., 13 × 19,5 cm
- 1946 Richard Valdess, *Mannen van de zee*. Roman uit het Letlandsche zeemansleven. Geautoriseerde vertaling van J. Rating [ps. van J. van Oudshoorn]. Oorspronkelijke Letlandsche titel: L'audis jûràs. J. Philip Kruseman. Uitgever - Den Haag [1946], 228 blz., 13 × 19,5 cm
- 1948 *De fantast, een ongeloofwaardig verhaal*. Omslag en tekeningen van Menno van Meeteren Brouwer. Serie Bonte Parade 11. Boek en Periodiek N.V., Den Haag [1948], 128 blz., 13 × 21 cm
- 1950 *Doolhof der zinnen*. Willem Mertens' levensspiegel, Louteringen, Pinksteren, Tobias en de dood, De tweede fluit, Aan zee. [Met een Inleiding door Victor E. van Vriesland]. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1950, vii + 509 blz., 16 × 23 cm

- 1964 *Willem Mertens' levensspiegel*. [Met een Achteraf door W.A.M. de Moor. In de reeks Witte Olifant]. G.A. van Oorscot/Uitgever, Amsterdam [november] 1964, 143 blz., 12 × 20 cm
- 1965 *Tobias en de dood. Een karakteristiek*. [In de reeks Witte Olifant]. G.A. van Oorscot, Amsterdam [juli] 1965, 219 blz., 12 × 20 cm
- Bezwaarlijk verblijf*, uitgegeven naar het handschrift, toege-

licht en van een levensschets voorzien door W.A.M. de Moor. Kartons. Boekverzorging Kees Nieuwenhuijzen. Polak & Van Gennep, Amsterdam [november] 1965, 119 blz., waarvan 8 met illustraties, 12 × 19,5 cm

Frans Coenen, *The House on the Canal*. J. van Oudshoorn, *Alienation*. Bibliotheca Neerlandica. A Library of Dutch Classics from Holland and Belgium. The House on the Canal, translated by James Brockway, was originally published in Dutch under the title *Onpersoonlijke herinneringen*. Alienation, translated by Mr. N.C. Clegg, was originally published in Dutch under the title *Willem Mertens' levensspiegel*. This work is the seventh in the series of translations published under the auspices of the Council of Europe in order to make available to a wider public literary works written in the lesser-known European languages. [Alienation beslaat blz. 103-220, heeft een voorwoord van de vertaler en een biografische aantekening.] Sythoff Leyden/Heinemann London/London House & Maxwell New York, 224 blz., 12 × 20 cm

1967 *Achter groene horren*. [In de reeks Witte Olifant]. G.A. van Oorschot - Uitgever, Amsterdam 1966 [januari 1967], 173 blz., 12 × 20 cm

1968 *Verzamelde werken. Deel I. Novellen en schetsen*. Uitgegeven en ingeleid door W.A.M. de Moor. Nederlandse klassieken. Typografie Jacques Janssen. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam [maart] 1968, 504 blz., 13 × 20 cm

Het Onuitsprekelijke. Brieven. Verzameld en toegelicht door W.A.M. de Moor. Stoa-reeks, G.A. van Oorschot/Uitgever, Amsterdam [mei] 1968, 158 blz., 11 × 19 cm

Publikaties over J. van Oudshoorn tot zijn dood op 31 juli 1951

Wanneer in deze en de volgende afdeling de recensie zonder titel was ondergebracht in een literaire rubriek of slechts de naam van de schrijver en de titel van het boek werden genoemd, geef ik dit aan door slechts de titel te vermelden. Deze wordt steeds hetzelfde gespeld. Deze lijst is uiteraard niet volledig.

1914

- N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, Provinciale Zeeuwsche en Middelburgsche Courant, 26 juni 1914
 N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, De Hofstad, 27 juni 1914
 H.J. Stratemeijer: *Willem Mertens' levensspiegel*, De Avondpost, Zondagsblad, 12 juni 1914
 H.G.J.: *Willem Mertens' levensspiegel*, Arnhemsche Courant, 18 juli 1914
 Frans Coenen: *Willem Mertens' levensspiegel*, De Amsterdammer, 26 juli 1914 en 2 augustus 1914
 N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, Het Nieuws van den Dag, 15 augustus 1914
 Willem Merkelbeek: *Willem Mertens' levensspiegel*, Boekenschouw, 15 september 1914
 W.: *Willem Mertens' levensspiegel*, Het Vaderland, 19 september 1914
 Willem Kloos: *Willem Mertens' levensspiegel*, De Nieuwe Gids, november 1914, 11, blz. 773-780 [Zie ook *Letterkundige inzichten en vergezichten*, deel 8, Amsterdam, z.j., blz. 63-71.]
 Dirk Coster: *Een zielsbelijdenis*, De Gids, december 1914, IV, 422-435

1915

- N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, De Indische Mercur, 19 februari 1915
 Gerard van Eckeren: *Willem Mertens' levensspiegel*, Den Gulden Winckel, 15 april 1915

Herman Robbers: *Willem Mertens' levensspiegel*, Elseviers Maandschrift, 1915, blz. 322-324
 G.F. Haspels: *Willem Mertens' levensspiegel*, Onze Eeuw, 1915, blz. 289
 J.L. Walch: *Willem Mertens' levensspiegel*. Groot Nederland, juli 1915, 11, blz. 118-123
 G. van Hulzen: *Willem Mertens' levensspiegel*, Mork's Magazijn, augustus 1915, blz. 133-135
 Frederik van Eeden: *Willem Mertens' levensspiegel, e.a.*, De Amsterdammer, 15 en 22 augustus 1915
 N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 21 augustus 1915

1916

Herman Wolf: *Loutringen*, De Amsterdammer, 30 december 1916
 Frans Coenen: *Het laatste woord van het individualisme*, Groot Nederland, 1916, deel 11, blz. 678-689
 N.N.: *Loutringen*, Het Nieuws van den Dag, 2 december 1916

1917

H.R. [Herman Robbers]: *Loutringen*, Elseviers Maandschrift, maart 1917, blz. 235-240
 Frans Netscher: *Loutringen*, De Nieuwe Gids, mei 1917, deel 1, blz. 886-887
 Frederik van Eeden: *Loutringen*, De Amsterdammer, 5 mei 1917
 M. Walre: *Loutringen*, Boekenschouw, 15 mei 1917
 N.N.: *Loutringen*, De Indische Mercur, 15 juni 1917
 Z. Stokvis: *Loutringen*, De Locomotief, 26 juli 1917

1918

Jeanne van Son-Willing [later Jeanne van Schaik-Willing]: *Iets over Willem Mertens' levensspiegel en Loutringen*, Het Getij, jrg. 111, februari 1918, blz. 29-32

1919

N.N.: *Zondag*, De Hofstad, 29 november 1919

N.N.: *Zondag*, Provinciale Zeeuwsche en Middelburgsche Courant, 2 december 1919

1920

H.J. Stratemeijer: *Zondag*, De Avondpost, 10 januari 1920

N.N.: *Zondag*, Het Vaderland, 14 januari 1920

P.H. Ritter Jr.: *Zondag*, Den Gulden Winckel, 15 januari 1920

K.A.: *Zondag*, Propria Cures, 31 januari 1920

H.A.Th. Lesturgeon: *Zondag*, Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage, 6 maart 1920

Gabrielle van Loenen [ps. Jeanne van Schaik-Willing]: *Zondag*, De Gids, maart 1920, deel I, blz. 505-511

G.H. Pannekoek Jr [later G.H. 's-Gravesande]: *Zondag*, De Middenstandsbond, 20 april 1920

Frans Netscher: *Zondag*, Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 22 mei 1920

N.N.: *Zondag*, De Deli-Courant, 31 juli 1920

Lodewijk van Deyssel: *Zondag*, De Nieuwe Gids, augustus 1920, deel II, blz. 223-226

N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel* [2e druk], Provinciale Zeeuwsche en Middelburgsche Courant, 17 augustus 1920

A.M. Hammacher: *Nakomelingen van den prins Hamlet* [over Willem Mertens' levensspiegel, 2e druk], Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 28 augustus 1920

N.N.: *De kroegmeid en de literatoren* [id.], De Nieuwe Courant, 26 september 1920

A. Gielen: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, Boekenschouw, 15 oktober 1920

K.A.: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, Propria Cures, 23 oktober 1920

N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, Ons Vaderland, Tolk van het Vlaamsche Front, oktober 1920

N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, Het Volk, 12 november 1920

G.H. Pannekoek Jr: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, De Residentie, 3 december 1920

Jan van Rossem: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, De Tijd-

spiegel, 15 december 1920

H.R. [Herman Robbers]: *Zondag*, Elseviers Maandschrift, 1920, blz. 351.

v.D. [J.C. van Dijck]: *Zondag*, Stemmen des Tijds, IX, deel I, blz. 355.

1921

Dirk Coster: *Zondag*, De Stem, 1e jrg., januari 1921, blz. 94

v.D. [J.C. van Dijck]: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, Stemmen des Tijds, x, deel I, blz. 109

N.N.: *Zondag*, De Wereld-Kroniek, 4 april 1921

1922

H.J. Stratemeijer: *Verhalen*, De Avondpost, zondag 23 april 1922

N.N.: *Verhalen*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 29 april en 5 mei 1922

N.N.: *Verhalen*, Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 7 mei 1922

Bernard Verhoeven: *Verhalen*, Het Centrum, 3 juni 1922

N.N.: *Verhalen*, Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 16 juni 1922

M.N. [M. Nijhoff]: *Verhalen*, Het Nieuws van den Dag, 22 juli 1922
[Zie ook *Verzameld werk*, deel 2, Den Haag/Amsterdam, 1961, blz. 151-155.]

M. Nijhoff: *De geestkracht der kunst*, De Gids, 1922, deel II, blz. 519-523

J. de W. [Jo de Wit]: *Verhalen*, Elseviers Maandschrift, 1922, blz. 207

S.E. [S. Eringa]: *Verhalen*, De Standaard, 11 november 1922

F.C. [Frans Coenen]: *Verhalen*, Groot Nederland, november 1922, deel II, blz. 613-614

J.P. [J. Persijn]: *Verhalen*, Dietsche Warande en Belfort, 1922, blz. 735-754

N.N.: *Verhalen*, Den Gulden Winckel, oktober 1922, januari 1923

De M. [J.C. de Moor]: *Verhalen*, Stemmen des Tijds, 1922, XI, deel III, blz. 309

F.F.: [Fritz Francken] *Verhalen*, De Bibliotheekgids.1, 1922, blz. 260

J.Th. Joh. Theunisz]: *Verhalen*, Het Getij, VII, 1922, blz. 223

1923

N.N.: *Verhalen*, Boekenschouw, XVI, blz. 28
 Willem Kloos: *Verhalen*, De Nieuwe Gids, maart 1923, deel I, blz. 824-831

1925

N.N.: *Willem Mertens' levensspiegel*, 2e druk, Tubantia, 12 mei 1925
 N.N.: *Tobias en de dood*, De Nieuwe Courant, 2 november 1925
 N.N. [J. Tersteeg?]: *Tobias en de dood*, Bredasche Courant, 16 november 1925
 N.N.: *Tobias en de dood*, De Courant, 18 november 1925
 N.N.: *Tobias en de dood*, Deventer Dagblad, 25 november 1925
 W.: *Tobias en de dood*, Nieuwe Provinciale Groninger Courant, 27 november 1925
 J.v.d.H.: *Tobias en de dood*, De Morgen, 10 december 1925
 Henri Borel: *Een schrijver van 'De andere' sfeer*, Het Vaderland, 13 december 1925
 N.N.: *Tobias en de dood*, Het Rijk der Vrouw, 30 december 1925

1926

N.N.: *Tobias en de dood*, De Deli-Courant, 3 januari 1926
 N.N.: *Tobias en de dood*, Algemeen Indisch Dagblad, 8 januari 1926
 N.N.: *Tobias en de dood*, *Weekblad voor Rotterdam*, 17 januari 1926
 N.N.: *Tobias en de dood*, Dordrechtsche Courant, 19 januari 1926
 D.B.: *Tobias en de dood*, De Indische Post, 30 januari 1926
 W. Sm.: *Tobias en de dood*, Boekzaal, januari 1926
 N.N.: *Tobias en de dood*, Amersfoortsche Courant, 4 februari 1926
 P.B.: *Tobias en de dood*, Nieuwe Soerabaja Courant, 6 februari 1926
 Dirk Coster: *Een moderne Homunculus*, De Telegraaf, 14 februari 1926
 N.N.: *Tobias en de dood*, Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 21 maart 1926
 N.N. [Dr. P.H. Ritter Jr.]: *Tobias en de dood*, Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 21 maart 1926

v.B.: *Tobias en de dood*, De Sumatrapost, 27 maart 1926
 Dirk Coster: *Nederlandsche litteratuur. J. van Oudshoorn, Tobias en de dood*, De Stem, 1 april 1926, blz. 311-325. [Zelfde artikel herdrukt in Coster, *Verzameld Proza II*, Arnhem, 1927, blz. 109-123]
 Emmy van Lokhorst: *Het doodsbegrip bij Van Oudshoorn*, De Vrije Bladen, 111, april 1926, blz. 71-72
 A.M. de Jong: *Tobias en de dood*, Het Volk, 3 april 1926
 R.F.B-g: *Tobias en de dood*, Deli in woord en beeld, 9 april 1926
 H.R. [Herman Robbers]: *Tobias en de dood*, Elseviers Maandschrift, mei 1926, blz. 363-364
 Maurits Uyldert: *Tobias en de dood*, Algemeen Handelsblad, 28 augustus 1926
 F.C. [Frans Coenen]: *Tobias en de dood*, Groot Nederland 1926, deel II, blz. 336

1929

N.N.: *Pinksteren*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, Avondblad, 30 maart 1929
 N.N.: *Pinksteren*, De Deli-Courant, 27 april 1929
 N.N. [Dr. P.H. Ritter]: *Pinksteren*, Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 27 april 1929
 Roel Houwink: *Pinksteren*, Elseviers Maandschrift, mei 1929, blz. 349-350
 N.N.: *Pinksteren*, Groninger Dagblad, 4 mei 1929
 J.M. IJssel de Schepper: *Pinksteren*, Weekblad voor Rotterdam, 4 mei 1929
 Israel Querido: *Pinksteren*, De Groene Amsterdammer, 25 mei 1929
 N.N.: *Pinksteren*, Amersfoortsch Dagblad, 25 mei 1929
 N.N.: *Pinksteren*, Het Vlaamsch Heelal, 26 mei 1929
 N.N.: *Pinksteren*, De Goesche Courant, 31 mei 1929
 N.N.: *Pinksteren*, Bloemendaal's Editie, 1 juni 1929
 J.C. Bloem: *Pinksteren*, De Gids, juni 1929, 11, blz. 433-435
 W.B.: *Pinksteren*, De Blijde Wereld, 15 juni 1929
 N.N.: *Pinksteren*, Twentsch Zondagsblad, 22 juni 1929
 N.N.: *Pinksteren*, Dagblad van Rotterdam, 27 juni 1929
 Henri Borel: *Pinksteren*, Het Vaderland, 17 juli 1929

N.N.: *Pinksteren*, De Courant, 27 juli 1929
 N.N.: *Pinksteren*, De Groninger Courant, 14 augustus 1929
 D.S.: *Pinksteren*, De Locomotief, 17 augustus 1929
 N.N.: *Pinksteren*, De Nieuwe Courant, 1 september 1929
 H. van Loon: *Van Oudshoorn's Pinksteren. De sfeer van het provinciestedje*, Den Gulden Winckel, september 1929, blz. 242-244
 N.N.: *Pinksteren*, Deventer Dagblad, 5 september 1929
 W.L. Eehsema: *Pinksteren*, Nieuwe Winschoter Courant, zaterdag 7 september 1929
 Maurits Uyldert: *Pinksteren*, Algemeen Handelsblad, 21 september 1929
 Menno ter Braak: *Pinksteren*, De Vrije Bladen, VI, december 1929, blz. 406-407

N.N.: *Roman zonder dialoog*, De Telegraaf, juli 1930
 N.N.: *In memoriam*, De Deli-Courant, zaterdag 12 juli 1930
 H.B. [Henri Borel]: *In memoriam*, Het Vaderland, 16 juli 1930
 N.N.: *In memoriam*, Bussumsche Courant, 17 juli 1930
 Albert Helman: *Holland's Welvaren*, De Groene Amsterdammer, 19 juli 1930
 N.N.: *In memoriam*, Haagsche Post, 26 juli 1930
 Marie Schmitz: *In memoriam*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, donderdag 7 augustus 1930
 A.R.-V. [Annie Romein-Verschoor]: *In memoriam*, Algemeen Handelsblad, zaterdag 20 december 1930
 M.N. [M. Nijhoff]: *In memoriam*, De Gids, 1930, deel IV, blz. 136-137. [Zie ook: *Verzameld werk*, deel 2, Den Haag/Amsterdam 1961, blz. 151-155.]
 Menno ter Braak: *De aristocratie van den afstand*, Critisch Bulletin, oktober 1930, blz. 147-148 [idem in De Stem, 1930, blz. 1099-1100]
 Anthonie Donker: *In memoriam*, De Ploeg, 1930, blz. 270-272

1931

N.N.: *In memoriam*, De Nieuwe Courant, 15 februari 1931
 N.N.: *In memoriam*, De Java Bode, 21 februari 1931
 N.N. [Dr. P.H. Ritter Jr]: *In memoriam*, Utrechtsch Provinciaal

en Stedelijk Dagblad, 7 maart 1931

F.C. [Frans Coenen]: *In memoriam*, Groot Nederland, april 1931, deel I, blz. 445

N.N.: *In memoriam*, De Vlaamsche Gids, augustus 1931, blz. 521

1932

Antonie Donker: *Ter zake, beschouwingen over litteratuur en leven*, Arnhem, 1932, blz. 51, 192-196

1933

G.H. 's-Gravesande: *J. van Oudshoorn, over zijn werk, met bibliographie*, Den Gulden Winckel, 1933, blz. 193-195

1935

G. H. 's-Gravesande: *Sprekende schrijvers*, Amsterdam 1935, blz. 133-139

1936

Menno ter Braak: *J. van Oudshoorn zestig jaar, Schrijver van 'Willem Mertens' Levensspiegel' en 'Loutringen'. Sfeer van ondergang en pessimisme*. Het Vaderland, 19 december 1936
Albert Langer: *Zondag*, Seinen, mei 1936

1939

Victor E. van Vriesland: *De miskenden bekronen*, 11. *De prozaïsten*, De Groene Amsterdammer, 1 april 1939

1942

J. van Oudshoorn: *Een schrijver over zichzelf*, Groot Nederland 1942, deel II, blz. 145-149 [Tekst van een radio-causerie, gehouden op 26 juli 1942.]

1943

Gerard Knувelder: *Noch geest noch litteratuur. 'Achter groene horren' van J. van Oudshoorn*, De Tijd, zaterdag 18 september 1943
P.G.J. Korteweg: *Achter groene horren*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 23 september 1943

Chris de Graaff: *De onvoltooide romantiek*, Algemeen Handelsblad, 17 en 24 september 1943
 N.N.: *Achter groene horren*, De Telegraaf, 9 oktober 1943
 Peter M. Nikkesen: *Achter groene horren*, Nederlandse Bibliographie, oktober 1943

1946

G.H. 's-Gravesande: *J. van Oudshoorn 70 jaar*, De Nieuwe Courant, 19 december 1946

1949

J.W.H. [J.W. Hofstra]: *De fantast*, Elseviers Weekblad, 9 april 1949
 F. Bordewijk: *Een schrijver wacht op zijn ontdekking: J. van Oudshoorn, vergeten auteur van formidabele betekenissen*, Utrechts Nieuwsblad, 1 oktober 1949
 Hendrik Hagenaar [Mr. E. Elias]: *Hendrik Hagenaars Hoek*, De Nieuwe Courant, 20 oktober 1949
 N.N.: *Kunstspreiding*, De Prinsestad, november 1949

1950

N.N.: *Romancier J. van Oudshoorn krijgt de Jacobson-prijs*, Het Parool, 9 augustus 1950
 N.N.: *Willem van Oudshoorn kreeg Jacobson-prijs*, De Nieuwe Courant, 9 augustus 1950
 N.N.: *Van Oudshoorn bekroond*, Algemeen Handelsblad, 9 augustus 1950
 N.N.: *Van Oudshoorn krijgt Jacobson-prijs*, Nieuwe Rotterdamse Courant, 9 augustus 1950
 Mr. E. Elias: *Praetvaria*, Elseviers Weekblad, november 1950
 A. Mout: *Open verjaardagsbrief aan J. van Oudshoorn*, Critisch Bulletin, november 1950, blz. 591-594
 Ben Stroman: *Doolhof der zinnen*, Algemeen Handelsblad, 25 november 1950
 E. Bouquin [Mr. E. Elias]: *Des te ontroerender dit weerzien*, Elseviers Weekblad, 2 december 1950
 Marie Schmitz: *Een boek van bijzondere betekenis*, De Dordtenaar,

5 december 1950

Victor E. van Vriesland: *Inleiding bij Doolhof der zinnen*, Amsterdam, 1950, blz. v-vii. [Zie ook: *Onderzoek en vertoog*, 2, Amsterdam, 1958, blz. 659-662.]

Victor E. van Vriesland: *De grootsheid van dit werk*. [Identiek aan de tekst voor de *Inleiding*], Vrij Nederland, 16 december 1950
Garnt Stuiveling: *Doolhof der zinnen*, radio-causerie, VARA, in Het Boek van Nu, 16 december 1950

Nico Oosterbeek: *Boeken onder de Kerstboom*, [over o.a. De fantast] De Nieuwe Courant, 16 december 1950

Leo van Breen: *Doolhof der zinnen. Een belangrijke confrontatie*. De Prinsestad, 30 december 1950, blz. 4

1951

Simon Vestdijk: *Over de schrijver J. van Oudshoorn. Miskennis, haar oorzaken en verschijningsvormen*. Het Vrije Volk, 13 januari 1951

Emmy van Lokhorst: *Het boek van de maand. J. van Oudshoorn: Doolhof der zinnen*. De Groene Amsterdammer, 17 maart 1951
[Met rapport van de commissie voor toekenning van het predikaat 'Boek van de Maand']

W.F. Hermans: *Onmacht tot zelfrespect. 'Doolhof der zinnen', sombere boodschap van J. van Oudshoorn*. Het Vrije Volk, 13 april 1951

C.J.E. Dinaux: *Doolhof der zinnen*, Haarlems Dagblad, 4 mei 1951.
[Deze tekst is bijna ongewijzigd te vinden in: *Gegist Bestek, Benaderingen en Ontmoetingen*, 1, 's-Gravenhage (1959), blz. 38-40.]

C. Bittremieux: *Poging tot rehabilitatie. Het werk van J. van Oudshoorn*, De Nieuwe Gazet, 9 mei 1951

N.N.: *De nachtzijde van het bestaan*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 19 mei 1951

R. Nieuwenhuys: *Verijdeling en eenzaamheid. Van Oudshoorn's eerherstel*. De Nieuwsgier, 30 mei 1951

F. Bordewijk: *Uitgaven welke tot erkentelijkheid nopen. Ter Braak niet slechts apologeet van het intellectualisme. Van Oudshoorn in 'Doolhof der zinnen'*, Utrechts Nieuwsblad, 9 juni 1951

Top Naeff: *Kroniek van het proza*, De Gids, juli 1951 no 7, blz. 68-74

Publikaties over J. van Oudshoorn sinds zijn dood op 31 juli 1951

1951

- N.N.: *J. van Oudshoorn overleden. Miskend schrijver*. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 2 augustus 1951
- N.N.: *J. van Oudshoorn overleden, schrijver van grote betekenis*. Het Parool, 2 augustus 1951
- W.F. Hermans: *In Memoriam: J. v. Oudshoorn, eenzaam schrijver*. Het Vaderland, 3 augustus 1951
- Hendrik Hagenaar: *Hendrik Hagenaars Hoek*, Het Vaderland, 4 en 6 augustus
- K.M. [Karl Mayer]: *Herinneringen aan Jan van Oudshoorn*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 11 augustus 1951
- Leo van Breen: 'Al is het wijntje zuur, het blijft op tafel!', 11 augustus 1951, Haagsche Post
- Edouard Bouquin: *Bij de dood van J. van Oudshoorn*, Elseviers Weekblad, 11 augustus 1951
- N.N.: *Doolhof der zinnen*, Mandril, augustus 1951
- Nico Verhoeven: *Doolhof der zinnen*, Delftse Courant, 8 september 1951
- W.L.M.E. van Leeuwen: *Over litteraire roem in Nederland*, Twents Dagblad, 8 september 1951 [Zie ook: *Nederlandse auteurs van 5 generaties*, Zeist/Antwerpen, 1964, blz. 56-58.]
- Raymond Brulez: *Doolhof der zinnen*, radio-causerie voor de Belgische Nationale Radio Omroep, 18 september 1951
- N.N.: *Gedenkteken voor Van Oudshoorn*, Het Vaderland, 24 september 1951

1952

- K.A. Mayer: *Jan Koos Feylbrief (Jan van Oudshoorn)*, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1950-1951*, Leiden, 1952, blz. 115-122
- W.E.: *Doolhof der zinnen*, Leeuwarder Courant, 15 maart 1952

1953

Gerard Knuvelde: *J. van Oudshoorn*, De Gids, 1953, deel I, blz. 8-18 [Zie ook de enigszins ingekorte tekst van *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, deel IV, blz. 303-310, 's-Hertogenbosch, 1953 en *id.*, tweede druk, deel IV, blz. 311-319, 's-Hertogenbosch, 1961.]

1960

Wam de Moor: *De tragiek rond het levenswerk van v. Oudshoorn*, De Gelderlander, 22 november 1960

1964

W.A.M. de Moor: *Nog een uitvreter?* Tirade, oktober 1964, blz. 658-661

W.A.M. de Moor: *Achteraf bij Willem Mertens' levensspiegel* (4e druk), Amsterdam, 1964, blz. 133-143

1965

C.M. Reeser: *Willem Mertens' levensspiegel*,

Prinsa-Concept-bespreking, no 67/65, 18 januari 1965

Rudolf Geel: *Willem Mertens' leven: diabolische nachtmerrie*, Schrijf/Filmkrant, 1e jrg., nr. 4, 20 februari 1965

Mr. E. Elias: *Maandag*, Algemeen Dagblad 2 augustus 1965

Kees Fens: *'Tobias en de dood' herdrukt. Roman (van J. van Oudshoorn) als demonstratie. Tweevoudig vervreemdingsproces*. De Tijd-Maasbode, zaterdag 24 juli 1965

N.N. [Peter van Eeten]: *Tobias en de dood. Een vergeten meesterwerk herdrukt*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, zaterdag 24 juli 1965

Kees Fens: *Gespletenheid als opgave*, Merlyn, jaarg. 3, nummer 5, september 1965, blz. 321-332 [verschenen november 1965]

W.A.M. de Moor: *Spottend lachen bij een strijd op leven en dood. Pleidooi voor J. van Oudshoorn*, Het Parool, zaterdag 4 september 1965

Pierre H. Dubois: *Van Oudshoorn, ongewoon indringend romanschrijver in 'Tobias en de Dood'*, Het Vaderland, zaterdag 16 oktober 1965

Carel J.E. Dinaux: *J. van Oudshoorn als een modern auteur. Laat herkend en erkend, maar groots schrijver. Du Perron liep aan hem voorbij.* Zwolsche Courant, zaterdag 30 oktober 1965 [Ook Haarlems Dagblad e.a.]

W.A.M. de Moor: *Bezwaarlijk verblijf van J. van Oudshoorn*, [met toelichting op het verhaal en een levensschets], Amsterdam [half november] 1965, blz. 62-117

N.N. [Peter van Eeten]: *J. van Oudshoorn. Een novelle en een levensschets.* Nieuwe Rotterdamsche Courant, zaterdag 20 november 1965

Kees Fens: *Op weg naar begin en einde*, Merlyn, jrg. 3, nummer 6, november 1965, blz. 425-435 [verschenen januari 1966]

Kees Fens: *Twee pessimisten: J. van Oudshoorn en Frans Coenen. Visie en kijk. Een verhaal en zijn achtergronden.* De Tijd-Maasbode, zaterdag 18 december 1965

Kees Fens: *Galerij* [televisierubriek], over *Bezwaarlijk verblijf*. KRO, 19 december 1965

1966

Johan van der Woude: *Land der Muzen*, radiorubriek van de AVRO onder redactie van -, 6 januari 1966, over *Bezwaarlijk verblijf* J.W.: *Bezwaarlijk verblijf*, Deventer Dagblad, 8 januari 1966

C.J.E. Dinaux: *Een onuitgegeven verhaal van J. v. Oudshoorn. Met toelichting en levensschets door drs. W.A.M. de Moor*, Haarlems Dagblad/Arnhemse Courant/Zwolsche Courant e.a., zaterdag 15 januari 1966

Hans van Haaren: *Nagelaten werk van J. van Oudshoorn. Voortreffelijke research door drs. de Moor.* De Gooi- en Eemlander, 15 januari 1966

Edouard Bouquin: *Van de overzijde*, Elseviers Weekblad, 29 januari 1966, blz. 74

R. Nieuwenhuys: *Bezwaarlijk verblijf, nagelaten werk van J. Oudshoorn*, Het Vrije Volk, 5 februari 1966

Johan van der Woude: *Hellevaart in Antwerpen*, De Gelderlander, 7 februari 1966

W. Wagener: *Het dubbel leven van een diplomaat die niet voor het geluk geboren was. W.A.M. de Moor doet Van Oudshoorn uit de*

- doeken*. Rotterdamsch Nieuwsblad, 15 februari 1966
- N.N.: *Going Dutch*, The Times Literary Supplement, 3 maart 1966 [over Alienation]
- N.N. [R. Boltendal]: *Bezwaarlijk verblijf*, De Friese Koerier, 18 maart 1966
- N.N.: *Alienation*, De Standaard, 25 maart 1966
- W.A.M. de Moor: *De burger en zijn schrijverschap*, Elseviers Weekblad, 26 maart 1966, blz. 71
- Nico Rost: *Penibel gesprek met J. van Oudshoorn*, Algemeen Handelsblad, zaterdag 16 april 1966
- Margaretha Ferguson: *Bezwaarlijk verblijf* in *Boekenwijsheid*, radiocauserie, VARA, 7 mei 1966
- Pierre H. Dubois: *De geest in de fles. Levensschets en nagelaten verhaal van Van Oudshoorn*. Het Vaderland, vrijdag 21 oktober 1966
- N.N.: *Herdenking door O.K.K. van twee Haagse auteurs*. Het Vaderland, dinsdag 25 oktober 1966
- N.N.: *O.K.K. belichtte twee Haagse litteratoren*, Haagsche Courant, dinsdag 25 oktober 1966
- R. Kaptein: *Bezwaarlijk verblijf*. Prisma-Concept-boekbespreking, 1 november 1966
- Kees Fens: *In de spiegels van het noodlot* [over Willem Mertens' levensspiegel, Louteringen en Tobias en de Dood], in: *De gevestigde chaos*, Amsterdam 1966 [eind november], blz. 9-31

1967

- Kees Fens: *De lezer en zijn verveling. Romans van J. van Oudshoorn, Koos van Zomeren en Helga Ruebsamen*. De Tijd, zaterdag 18 maart 1967
- W.v.d.P. [W.J.v.d. Paardt:] *Van Oudshoorn - Existentialisme avant la lettre*, De Clercke Chronijcke, 5 mei 1967, blz. 379
- Huug Kaleis: *Zelfkwelling en wensdroom in romans van Van Oudshoorn*, Het Parool, zaterdag 6 mei 1967
- W.v.d.P. [W.J.v.d. Paardt:] *Achter groene horren*, 3e druk, De Clercke Chronijcke, 26 mei 1967, blz. 411-412
- Hans Warren: *Achter groene horren*, 3e druk, Provinciale Zeeuwsche en Middelburgsche Courant, 15 augustus 1967
- R. Henrard: *Bezwaarlijk verblijf*, Spiegel der Letteren, No 2, 1967,

blz. 153-156

M.W.

1968

Huug Kaleis: *Van Oudshoorn, de zelfmoord en het vrouwelijk geslacht*. Tirade, no 133, januari 1968, blz. 33-48

W.A.M. de Moor: *Inleiding*, voorafgaande aan J. van Oudshoorn, *Verzamelde Werken, deel I, Novellen en schetsen*, Amsterdam, [maart] 1968, blz. 11-13, alsmede *Verantwoording en Bibliografie*, blz. 489-504

N.N.: *Verzamelde Werken, deel I*, Friese Koerier, 22 april 1968

C.M. Reeser: *Verz. W.I.*, Prisma. Concept-boekbespreking, 23 april 1968

J. Huisman: *Schrijven uit noodzaak*, Trouw, zaterdag 4 mei 1968 [Verz. W.I.]

W.A.M. de Moor: *In diepste wezen vrienden*, in: *Het Onuitsprekelijke*, door J. van Oudshoorn, Amsterdam, [mei] 1968, blz. 121-160

Jaap Joppe: *J. van Oudshoorn: tussen realisme en mystiek* [Verz. W.I.], Rotterdamsch Nieuwsblad, zaterdag 18 mei 1968

Harry van Santvoort: *In het droomhuis van P.C. Boutens* [Verz. W.I.], De Nieuwe Linie, 25 mei 1968

Peter van Eeten: *J. van Oudshoorn en de waanzin van de eenzaamheid*, [Verz. W.I. en vooral Het Onuitsprekelijke], Nieuwe Rotterdamsche Courant, zaterdag 8 juni 1968

Nel Noordzij: *Een bedaard genie met bolhoed en slobkousen. Vlucht met volledige inzet*, [Verz. W.I.] Elseviers weekblad, 22 juni 1968

N.N.: *Literama over J. Oudshoorn*, Deventer Dagblad, 22 juni 1968

Wim Hazeu: *Literama, J. van Oudshoorn, een klankbeeld*, NCRV-gids, no. 25, 22 juni 1968

Wim Hazeu en Wam de Moor: *Het bedorven vlees*, radiodocumentaire voor NCRV-rubriek Literama, uitgezonden op maandag 24 juni 1968, 22.00-22.30 uur en maandag 8 juli d.a.v., 22.15-22.30 uur

Pierre H. Dubois: *J. van Oudshoorn en het Onuitsprekelijke*, Het Vaderland, vrijdag 28 juni 1968

C.J.E. Dinaux: *Een briefroman van J. van Oudshoorn. Werk van een onzer grootste prozaschrijvers*. Haarlems Dagblad, Provinciale Over-

- ijsselsche en Zwolsche Courant, zaterdag 13 juli 1968
- J. Huisman: *Van Oudshoorn en Emants: twee verschillende pessimisten*. Trouw, zaterdag 13 juli 1968
- Kees Fens: *Concentrische cirkels rond een angstig man. Brieven en novellen van J. v. Oudshoorn*. De Tijd, zaterdag 13 juli 1968
- K.L. Poll: *Een man van uitersten. Brieven van J. van Oudshoorn*. [Het Onuitsprekelijke] Algemeen Handelsblad, 10 augustus 1968
- Th. Herrman: *Literaire problemen rond Van Oudshoorn*. [Het Onuitsprekelijke] Onze Vacature, 22 augustus 1968
- B. Stroman: *J. van Oudshoorn: het niets en het nergens. Verz. W.I.* Algemeen Handelsblad, 31 augustus 1968
- Betty van Garrel: *Eerherstel voor een vergeten schrijverschap. De levensspiegel van Van Oudshoorn*. Haagsche Post, 14 september 1968
- Fons Sarneel: *Het onuitsprekelijke belichaamd in een oud vrouwtje. Brieven door Van Oudshoorn bedoeld als literatuur*. Vrij Nederland, 19 oktober 1968
- K.A. Mayer: *Herinneringen aan J. van Oudshoorn*, Tirade, nr. 140, oktober 1968, blz. 453-461 [met brieffragmenten van Van Oudshoorn]

Deze bibliografie werd afgesloten op 1 februari 1969.